

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

**НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА
ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ЗМІСТ І ДИДАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка другого рівня вищої
освіти, 601 групи спеціальності 014
Середня освіта ОПП «Українська мова
та література»

ЧИЖЕВСЬКА Тетяна Василівна

Науковий керівник:

доктор філологічних наук,
професор ТКАЧ Л. О.

Рецензент кандидат філологічних наук,
доцент ФЕДУНОВИЧ-ШВЕД О. Т.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 21 листопада 2023 р.*

Завідувач кафедри _____ проф. Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Чижевська Тетяна Василівна. Навчальні видання з української мови та літератури кінця XIX – початку XX ст.: зміст і дидактичне значення для сучасної педагогічної діяльності: кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 035 Філологія. – На правах рукопису. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Міністерство освіти і науки України. Чернівці. 2023.

Дипломну роботу присвячено комплексному аналізу педагогічної цінності та методологічних аспектів навчальних видань з української мови та літератури кінця XIX – початку XX ст. Дослідження охоплює кілька ключових видань періоду, як-от: „Букварь” о. Й. Кобринського, „Букварь южнорусскій” Т. Шевченка, „Буквар для шкіл народних в Австрійській державі”, „Граматка української мови” І. Деркача, „Граматка” П. Куліша. Та ін. У роботі подано культурно-історичний аналіз освітніх досягнень українців в зазначений період, проведено жанровий та структурний аналіз навчальних видань, детальний лінгвістичний аналіз мовного матеріалу та висвітлення їхньої дидактичної вартості для сучасної педагогічної практики.

Результати дослідження сприятимуть розумінню еволюції системи освіти та сприятимуть вдосконаленню педагогічних підходів до вивчення української мови та літератури як у початковій школі, так і для учнів загальноосвітніх закладів.

Ключові слова: навчальні видання, українська мова, українська література, друга половина XIX ст., початок XX ст., розвиток освіти в Галичині та на Буковині, вивчення лексики та фразеології української мови; фольклорні тексти в практиці навчання української мови.

SUMMARY

Chyzhevska Tetiana. Ukrainian educational and literature publications from the late 19th and early 20th centuries: content and didactic significance for modern pedagogical activity: qualifying work for obtaining the second

(master's) level of higher education in the specialty 014 Secondary education. – On the rights of the manuscript. – Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Chernivtsi, 2023.

The diploma thesis is dedicated to a comprehensive analysis of the pedagogical value and methodological aspects of educational publications in Ukrainian language and literature from the late 19th to the early 20th century. The research encompasses several key publications of the period, such as “Bukvar” by Father Y. Kobrynskyi, “Southern Russian Bukvar” by T. Shevchenko, “Bukvar for People's Schools in the Austrian State”, “Grammar of the Ukrainian Language” by I. Derkach, “Grammar” by P. Kulish etc.

The work involves a cultural-historical analysis of educational achievements of Ukrainians in the mentioned period, focusing on the state of education and the contributions of educational figures in Galicia and Bukovina. Additionally, it includes a genre and structural analysis of educational publications, a detailed linguistic analysis of language materials, and an illumination of their pedagogical value for contemporary educational practice.

The outcomes of this research will contribute to understanding the evolution of the education system and enhancing pedagogical approaches to teaching Ukrainian language and literature in primary schools, both within academic circles and for students in general education institutions.

Key words: educational publications, Ukrainian language, Ukrainian literature, late 19th century, early 20th century, development of education in Galicia and Bukovina, study of vocabulary and phraseology of the Ukrainian language, folklore texts in the practice of teaching the Ukrainian language.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ОСВІТНІХ ДОСЯГНЕНЬ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	10
1. 1. Динаміка освітніх процесів в Україні у другій половині XIX ст.	10
1. 2. Досягнення українських освітніх діячів у Галичині та на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.	15
1. 3. Букваристика (букварознавство) як галузь сучасної педагогічної науки	24
Висновки до розділу 1.	27
РОЗДІЛ 2. ЖАНРОВА, СТРУКТУРНА ТА ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ 1840-х – 1870-х рр. XIX ст.	29
2. 1. Граматки, абетки та букварі в контексті українського національного відродження	29
2. 2. Дидактичні настанови авторів та упорядників, подані в передмовах та післямовах до навчальних видань	36
2. 3. Букварі	39
2. 4. Граматки	47
2. 5. Авторські та фольклорні текстові матеріали як ілюстративний компонент у букварях та читанках XIX – початку XX ст.	58
Висновки до розділу 2.	69
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ВИКОРИСТАНОГО В НАВЧАЛЬНИХ ВИДАННЯХ 1840-х–1870-х рр.	70
Висновки до розділу 3.	85
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	91

Додаток 1. Культурно-освітні діячі Галичини та Буковини та їх роль у процесах українського національного відродження в ХІХ ст.	110
Додаток 2. Руска читанка для нижшої гімназії. Часть 1. / уклад. В. Ковальський. В Відні, 1852. (фрагменти)	132
Додаток 3. Партицький Омелян. Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ. Часть 1. Львів, 1871. Іван Наумович. Старий бузьок-каліка (Фрагменти)	156

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення навчальних видань минулих століть – важливий етап для розкриття змісту сучасної методики навчання української мови та літератури. Розуміння підходів, методів і засобів, які використовували у культурно-освітні діячі минулих епох, може допомогти вдосконалити сучасні підходи до навчання, а також адаптувати їх до сучасних умов та потреб учнів. Аналіз навчальних видань другої половини XIX – початку XX століття дозволяє глибше зрозуміти культурний та історичний контекст того часу, що вплинув на формування підходів до навчання мови та літератури. Це допомагає відтворити та оцінити еволюцію освітніх стандартів, підручників та навчальних програм. Це можливість відстежити зміни української мови та літератури для вивчення етапів розвитку мови, її стилістичних особливостей, а також виявлення та збереження культурної спадщини. Зібраний матеріал може надати важливі вказівки щодо того, як покращити сучасні підходи до навчання української мови та літератури. Це може стати основою для розробки нових методик навчання, орієнтованих на підвищення якості освіти.

Мета дипломної роботи полягає в комплексній культурологічно-педагогічній оцінці навчальних видань з української мови та літератури періоду другої половини XIX – початку XX ст. з метою аналізу їх змісту та визначення їхнього дидактичного потенціалу в контексті завдань сучасної середньої освіти. Дослідження спрямоване на розкриття змісту цих видань з урахуванням їхнього внеску у формування освітніх традицій та педагогічної практики свого часу. Це дозволить виявити та визначити ключові аспекти, які впливали на освітні процеси того періоду, а також виявити їх значення для навчання та виховання української молоді в історичному контексті.

Для реалізації визначеної мети, сформульовано такі **завдання**:

1) здійснити культурно-історичний огляд освітніх досягнень українців у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема: а) узагальнити теоретичні

відомості про стан освіти в Україні у зазначений історичний період;
б) подати короткі біографічні відомості про українських освітніх діячів у Галичині та на Буковині й загально схарактеризувати їхній внесок у розвиток філологічної науки та українського шкільництва;

2) проаналізувати жанрові та структурні особливості навчальних видань з української мови та літератури періоду другої половини XIX – початку XX ст.;

3) здійснити аналіз фактичного мовного матеріалу, залученого для навчального матеріалу букварів та граматок;

4) розкрити дидактичне значення мовного фактажу та текстів для засвоєння лексичного та фразеологічного запасу української мови, для розвитку навичок читання з метою розкриття їх потенціалу для використання в сучасній педагогічній практиці.

Об’єкт дослідження – навчальні видання з української мови та літератури, видання яких припадає на другу половину XIX – початок XX ст.

Предмет наукового аналізу та опису становлять структура та зміст букварів, абеток, граматок, читанок, що вийшли друком у середині 1840-х – 1870-х рр. й у контексті свого часу мали загальнокультурне та навчально-виховне спрямування, проте не втратили свого дидактичного значення й дотепер.

Джерельну базу дослідження становлять такі навчальні видання XIX ст.:

I. Букварі: „Букварь, новымъ способомъ оуложеный для домашной науки” о. Йосафата Кобринського (виданий у Львові 1843 р.); „Букварь южнорусскій” Тараса Шевченка (Санкт-Петербург, 1861 р.), „Букварь для шкѣл народныхъ в Австрійскѣй державѣ” (Львів, 1871 р.; видання Стравропiгiйського інституту);

II. Граматки: „Граматка української мови” І. Деркача (Москва, 1861); „Граматка” П. Куліша (Санкт-Петербург, 1857 р.);

ІІІ. Читанки: „Руска читанка для нижчої гімназії. Часть 1” (упорядкував В. Ковальський; вийшла друком у Відні 1852 р.; „Руска читанка для низшихъ класъ середнихъ школъ. Часть 1” (упорядкував О. Партицький; вийшла друком у Львові 1871 р.

З огляду на тему дослідження, присвячену навчальним виданням з української мови та літератури, виданим у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., вважаємо за доцільне використати такі **методи дослідження**: метод *критичного аналізу текстів* – для детального вивчення змісту та структури навчальних видань, для виявлення особливостей методик викладання, виокремлення ключових тематичних аспектів та підходів до навчання української мови та літератури; *історичний метод* – для дослідження контекстуальних та історичних обставин, що вплинули на формування змісту та структури навчальних видань у зазначений історичний період; *метод компаративного аналізу* – порівняння різних видань з метою виявлення подібностей та відмінностей у підходах до навчання мови та літератури; *метод аналізу педагогічних та методичних підходів* – вивчення педагогічних концепцій, які використовувалися для навчання української мови та літератури у відповідний історичний період; *зіставний опис мовного матеріалу* – для систематизації словникового матеріалу, фразеологічних зворотів, текстів різного типу, поданих у букварях та граматках.

Новизна одержаних результатів. У кваліфікаційній роботі вперше в сучасній педагогічній та мовознавчій галузях актуалізовано увагу до видань середини ХІХ – початку ХХ ст., що мали на меті навчання грамоти та читання українською мовою, а також – і важливі супровідні завдання: виховання дітей на основах української звичаєвої та християнської етики та в повазі до рідної мови й історії. Новаторським є розкриття дидактичної цінності досліджуваних підручників та виявлення практичних можливостей їх сучасного використання у закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення кваліфікаційної роботи. Результати цього дослідження є корисними як для подальших академічних досліджень

студентів, що здобувають освіту за педагогічним, філологічним та історичним напрямками, так і для практичного використання в освітній сфері, сприяючи розширенню виховного процесу та підвищенню якості навчання української мови та літератури у початковій ланці ЗЗСО.

Апробація результатів дослідження. Матеріали та результати дослідження викладені в таких доповідях на наукових конференціях різного рівня: „Українські граматки і букварі XIX ст. у їхніх зв'язках із християнською культурою” (у співавторстві з науковим керівником проф. Л. О. Ткач; III Міжнародна славістична конференція, присвячена пам'яті святих Кирила і Мефодія (23 травня 2023 р., Київ–Софія–Харків–Шумен); „Мовно-дидактична характеристика «Букваря, новим способом уложеного для домашньої науки» Йосафата Кобринського (1842 р.)” (щорічна студентська наукова конференція Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (25–27 квітня 2023 р, Чернівці); „Буквар, новим способом уложений для домашньої науки” Йосафата Кобринського як пам'ятка українських навчально-дидактичних видань XIX ст.” (II Всеукраїнська наукова конференція здобувачів вищої освіти „Нові парадигми сучасної філології” (22 листопада 2023 р., Кам'янець-Подільський).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (**Розділ 1.** *Культурно-історичний огляд освітніх досягнень українців у другій половині XIX – на початку XX ст.*; **Розділ 2.** Жанрова, структурна та змістова характеристика навчальних видань з української мови та літератури 1840-х – 1870- рр. XIX ст.; **Розділ 3.** *Аналіз фактичного матеріалу з української мови, використаного в навчальних виданнях 1840-х–1870-х рр.*), висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (129 позицій). списку використаних джерел, додатків. Обсяг кваліфікаційної роботи – 157 с.

РОЗДІЛ 1

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ОСВІТНІХ ДОСЯГНЕНЬ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1. 1. Динаміка освітніх процесів в Україні у другій половині ХІХ ст.

Упродовж століть українські землі перебували під владою великих імперій. На зламі ХІХ – ХХ століть українці населяли Російську та Австрійську імперії. Власне, це й спровокувало роздвоєння українського суспільства в політичних, культурних, освітніх та соціально-економічних аспектах життя. Разом із розквітом науки, появою інтелігенції, як нового соціального прошарку, з'являється концепція національної свідомості. У вужчому значенні „інтелігенція”, як зазначає Орест Субтельний, має більш благородну й історико-культурну цінність. Адже вважається, що це люди, які присвятили себе покращенню культурно-освітнього й політичного становища селянства задля новосформованої концепції національної свідомості. Наслідком цього явища є поява освітніх закладів для формування нової української еліти на противагу асимільованому імперським впливом народу [98, с. 184–202].

Історія розвитку вищої освіти є невід'ємним складником інтелектуального, культурного і духовного розвитку України. Серед найстарших класичних університетів Європи варто виокремити Імператорський Харківський університет (згодом: Харківський національний університет імені В. Каразіна). Ініціював його заснування у 1804 році український учений, виходець зі шляхетського роду, Василь Каразін. В університеті функціонувало 4 відділення різних наук: словесних, лікарських і медичних, фізичних і математичних, моральних і політичних. Викладацький склад став авангардом культурного руху в Україні, серед них були автори, редактори, видавці перших газет, журналів, альманахів. Значний внесок у розвиток словесних наук здійснили тогочасні випускники Імператорського

університету в Харкові: Ізмаїл Срезневський, Петро Гулак-Артемівський, Олександр Потебня, Амвросій Метлинський [6, с. 358–359].

17 вересня 1820 р. Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька почала функціонувати як навчальний заклад університетського закритого типу для привілейованих верств. Її засновниками стали Олександр та Ілля Безбородьки. Серед її славних випускників – Леонід Глібов, Микола Гоголь, Євген Гребінка [8].

Указом російського імператора Миколи I 8 листопада 1833 року було засновано Імператорський університет Святого Володимира [52]. Попри початкову мету (боротьбу проти ополячення населення), Київський університет став потужним науковим центром. Наукове славістичне ядро того часу складали: Михайло Максимович (перший ректор), Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, Олександр Білецький, Агатангел Кримський, Михайло Старицький, Тадей Рильський, Анатоль Свидницький [41].

Колегія Павла Галагана була приватним закритим навчальним закладом для юнаків у віці з 16 років. Заснована в Києві 1 жовтня 1871 року, завдяки ініціативі та фінансовій підтримці видатного громадського діяча Г. Галагана, який створив її на честь свого покійного сина Павла, колегія існувала до 1917 року. Освітня програма тривала 4 роки і мала гуманітарно орієнтований характер, прирівнюючись до старших класів гімназії. У закладі одночасно могли навчатися та виховуватися 70 учнів, які проходили відбір. З них 30 ставали стипендіатами Г. Галагана, а 40 – оплачували навчання власними коштами [24, с. 446–447]. Результати випускників цієї школи є основними доказами її високої репутації серед інших навчальних закладів. „Школа академіків” – це альтернативна назва, що її Колегія здобула завдяки досягненням своїх колишніх вихованців. Академічними досягненнями у своїй сфері зарекомендували себе випускники цього закладу Агатангел Кримський, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Всеволод Ганцов, Михайло Марковський [91, с. 137–143].

Однією з найпоширеніших форм позашкільної освіти в Україні наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр. стали недільні школи, існування яких уможливила патріотична діяльність української інтелігенції та студентства. Провідною метою закладів такого типу було навчання грамоти дорослого населення, адже виникли у Східній Галичині та на Закарпатті, як „читальні для дорослих”. Згодом такий формат навчальних закладів перейшов і на підросійську частину українських земель. Навчання велося українською мовою. Серед просвітителів народно вчення були Х. Алчевська, О. Стронін, Є. Милорадович, Д. Пильчиков, О. Кониський [57].

Однією із найвідоміших недільних шкіл є Харківська жіноча недільна школа, заснована Христиною Алчевською у 1862 році. Ця школа була організована для навчання дорослих грамоти та основ загальної освіти. Незважаючи на офіційні заборони, Х. Алчевська активно пропагувала українську мову, народні пісні та творчість таких великих класиків української літератури, як Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Франко, Василь Стефаник, Михайло Коцюбинський та інші [106].

Якщо говорити про навчально-методичне забезпечення народних шкіл, то варто згадати про підручники, які в них використовували: „Азбука по методу Золотова для Южно-Русского края” (Полтава, 1861) О. Стороніна, „Українські прописи” (Львів, 1862) та „Арихметика, або Щотниця” (С.-Петербург, 1863) й „Граматика, або Перша читанка задля початку вчення” (Київ, 1883) О. Кониського, „Буквар южнорусскиѣ” Т. Шевченка (С.-Петербург, 1861), „Граматка” (С.-Петербург, 1857) П. Куліша, „Українська граматика” (Москва, 1861) І. Деркача [57].

За лаштунки українського шкільництва на західноукраїнських землях нас провів Юрій Шевельов, розглядаючи рівень освіти населення як такий, що є одним із факторів розвитку української мови, та Василь Сімович. У праці „Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус” Ю. Шевельов зазначає, що неграмотність українського населення сягала 80% (у сільській місцевості цей показник був вищим).

Питання українських шкіл як таких постало близько 1903 року. Незважаючи на те, що Петиція про українські початкові школи 1905 року набрала „багато тисяч” підписів, чимало батьків протестували проти цього. Вони вважали цю мову мужицькою й соромилися цього. Українці в Австро-Угорщині мали розвинену пресу. Як наслідок, шкільництво мало свій друкований орган.

Організація освітнього процесу дала свої результати. 97% українських дітей відвідували навчальні заклади. Кількість шкіл значно зросла. Якщо станом на 1881 рік було 1529 шкіл, то до 1914 року ця кількість зросла до 2510. Співвідношення українських і польських шкіл у Галичині виражалося як 6 до 50 (+ 10 приватних українських шкіл). До 1914 року освіта у Галичині кращала [125, с. 13–18]. Розвиток українського шкільництва на Буковині розпочався 25 травня 1886 року, коли держава перебрала від церкви під свій контроль освітній процес [88, с. 8]. Якщо говорити про Буковину, то рівень освіти теж покращився. Кількість українських шкіл зросла на 85, а двомовних – скоротилася на 17 [125, с. 13–24]:

Типи шкіл	Кінець XIX ст.	Початок XX ст.
українські	131	216
двомовні	34	17
гімназії/реальні школи	1	1
всього	335	

Серед освітніх осередків варто виокремити Бережанську гімназію. Вона була єдиною, яку заснувала державна влада, а не створена з духовної школи. Була заснована у Збаражі у 1789 р. з німецькою мовою викладання, проте восени 1805 р. уряд у Відні видав розпорядження про перенесення гімназії до Бережан. Урочисте відкриття цієї школи відбулося 2 вересня 1805 р., за участю старости Миколи Левицького та інших почесних гостей. З 1874 р. мовою викладання стала польська, а в 1905 р. були створені україномовні класи. Саме тоді міністерство освіти визнало українську мову як обов’язковий предмет, а польську – як вибірковий. Упродовж 1900–1914 рр. налічувалося 30 учителів-українців, які працювали в Бережанській гімназії

[19, с. 56–68]. У 1900 – 1910 рр. у гімназії активно діяв учнівський гурток під назвою „Молода Україна”, де займалися, зокрема, Іван Боднар, Григор Качала, Володимир Кушнір, Зенон Кузеля, Сакалюк, Антін Цурковський, Микола Лепкий, Володимир Садовський, Володимир Турула, що стали згодом відомими діячами української освіти, науки та культури [99, с. 69–70]. З гімназії вийшло багато талановитих особистостей, які зробили вагомий внесок у розвиток української культури. Серед них були Лев Лотоцький та його сини Антін, Володимир-Богдан та Михайло, а також о. Іриней Готра-Дорошенко, Ярослав Бабуняк, Павло Баб’як, Осип Баран, Василь Бей, Осип Дяків-Горновий, Лев Зацний, Осип Ковшевич, Франц Коковський, Зенон Кузеля, Мирослав Кушнір, Мирослав Лабунька, М. Мороз, Рудольф Мох, Омелян Огоновський, Михайло Осадца, Олександр Пісецький, Михайло Рудницький, Василь Савчак, Володимир Савчак, С. Соневицький, Ярослав Старух, Яків Струхманчук, Петро Федорів, Антін Чернецький, Маркіян Шашкевич, Михайло Яцків, Ярослав Скасків, Михайло Галаса, Кирило Кахникевич, Йосиф Яримович, Содомора Микола та Олександр й багато інших [23, с. 71–82].

Відома своєю славною історією заснована у 1858 р. Дрогобицька державна гімназія імені Франца Йосифа I, яка початково була з німецькою мовою викладання, але згодом перейшла на польську, українську та гебрейську. У період з 1919 до 1939 року змінила назву на „Державна чоловіча гімназія імені короля Владислава Ягайла”. У цьому навчальному закладі отримували освіту та навчалися видатні особистості – такі, як Іван Франко, Лесь Мартович, Василь Стефаник, Іван Макух, Василь Шевчук, Бруно Шульц; працювали також визначні викладачі, зокрема, Іван Верхратський, Францішек Майхрович та інші [28]. Коломийська цісарсько-королівська гімназія, також відома як Коломийська державна гімназія, була заснована у місті Коломия у 1861 році. У початковий період учні гімназії здобували освіту німецькою та польською мовами, а українська мова використовувалася лише для навчання релігії, української граматики та

читання. У 1864–1865 навчальному році у школі навчалися 125 українців, 86 поляків, 12 вірмен та 12 євреїв. На початках гімназію очолив Теодор Білоус, що не сподобався полякам – і через їхні вимоги він був звільнений. Наступний директор був поляком, він уплинув на те, щоб у гімназії зменшилося число українців – як учнів, так і викладачів. У 1882 р. українці становили лише 35% складу гімназії. Після анексії ЗУНР польською владою гімназію перейменували на честь Казимира IV Ягеллончика (Ягайлончика). Вихідцями з цього навчального закладу були діячі української культури, серед яких – Василь Стефаник, Лесь Мартович, Ярослав Пстрак, Кирило Трильовський [53].

Поява недільних шкіл у 1859–1860 роках в Україні зумовила поширення численних Букварів та інших підручників для початкового навчання. Серед таких видань були „Граматка” П. Куліша (видана у Петербурзі в 1867 році), „Домашня наука” К. Шейковського (ч. 1–2, Київ 1860–1861), „Буквар Южнорусскій” Т. Шевченка (виданий у Петербурзі в 1861 році), „Українська абетка” М. Гатцука (Москва 1861), „Українська граматика” Іллі Деркача (Москва 1861), „Граматика задля українського люду” (Москва 1862), а також арифметика Д. Мороза (Київ 1862), [35, с. 400] „Українська граматика до науки, читання та писання” Б. Грінченка (1918), граматка „Ясне сонечко” П. Ковалевського (1919), „Український букварь” О. Базилевича (1907) [104].

Якщо в Галичині видавничий рух розвивався й далі, в Наддніпрянщині його перервали жорстокі репресії [35, с. 400]. Як уже згадувалось раніше, українське шкільництво в Австрії мало свій друкований орган, на відміну від Наддніпрянщини. У цьому переконаємось, здійснивши аналіз букварів.

1. 2. Досягнення українських освітніх діячів у Галичині та на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.

Вплив на навчальний процес у другій половині XIX – на початку XX ст. мали визначні культурні діячі й освітяни, що своїми працями торували шлях української освіченої нації.

Йосафат Кобринський – греко-католицький священник, громадський та політичний діяч. Навчався в університетах Відня і Львова. У 1844 закінчив богословський факультет Львівського університету. Висвячений на священника. Був парохом у селах Москалівка та Мишин. Автор „Букваря...” та першого в Галичині агрономічного посібника для селян українською мовою. Активний член Коломийської руської ради, один з організаторів аматорського театру та читальні в Коломії, учасник Собору руських учених 1848 у Львові. Красзнавець, ініціатор і меценат побудови Народного Дому в Коломії та початкової школи в селі Мишині (на Коломийщині) [97, с. 374].

Василь Ковальський був правознавцем та громадсько-політичним діячем. Він закінчив Львівську греко-католицьку семінарію у 1850 році. Ковальський взяв участь у Слов'янському з'їзді у Празі у 1848 році та Соборі руських учених у 1849 році. Після цього працював у Міністерстві правосуддя у Відні і був редактором україномовного „Вісника державних законів” з 1850 по 1858 рік. Пізніше він працював як суддя окружного суду в Перемишлі (нині Польща) з 1858 року, став суддею крайового суду з 1867 року, а з 1872 року - Вищого крайового суду у Львові. З 1880 року він був суддею Вищого суду, а з 1883 року - дійсним надвірним радником при Вищому і Касаційному судах у Відні (ці суди були найвищими судовими органами в Австро-Угорщині). Він також був депутатом Галицького крайового сейму з 1867 по 1883 рік і парламенту Австро-Угорщини з 1873 по 1897 рік. Ковальський був почесним членом Ставропігійного інституту з 1851 року, а з 1860 року - дійсним членом та головою інституту. Його внесок в освіту також значний. Він ініціював створення Руської ради у 1871 році та Галицько-Руської матиці й інституту „Народний дім”, де він був заступником голови і співавтором статуту. Він також був автором шкільних підручників, зокрема з читання та математики. У 1852 році він упорядкував першу велику за обсягом українську читанку для середніх шкіл та переклав і написав низку підручників [1]. Окрім цього, Ковальський був автором романів „Повісті молодого Русина”, „Дорога до щастя” і „П'яниця”, а також писав тексти для

оперет. Він також ініціював видання популярних правничих книжок для народу [129].

Омелян Огоновський – вчений-філолог, педагог, письменник і громадсько-політичний діяч народовського напрямку. Закінчив духовну семінарію та університет у Львові в 1857 році. З 1858 року працював викладачем, а пізніше став професором гімназії у Львові, а з 1867 року – професором кафедри української мови і літератури Львівського університету. Омелян Огоновський був головою Львівського товариства „Просвіта” з 1877 по 1894 рік і членом-засновником Народної ради та Товариства імені Тараса Шевченка. Він відстоював окремішність та народнорозмовну основу української літературної мови. Також Омелян Огоновський був автором низки підручників, серед яких „Грамматика руського языка” (1889) та „*Studien aus dem Gebiete der ruthenischen Sprache*” (1880). Він також видав „Слово о полку Ігоревім” (1876) та двотомний видання „Кобзар” Тараса Шевченка (1893). Його літературні твори включають поему „Хрест” (1860) та драми „Гальшка Острозька” (1881) і „Федько Острозький” (1882) [75, с. 253-254].

Омелян Партицький був ученим, громадсько-політичним діячем, редактором, видавцем, мовознавцем, етнографом, істориком та педагогом. Він народився у селі Тейсарів біля Жидачева. У 1864 році закінчив Львівський університет і працював викладачем у Тернопільській гімназії (1864–1868), Академічній гімназії у Львові (1868–1871) та Львівській учительській семінарії (1871–1895). Він був одним із лідерів народовецького руху в Галичині і співзасновником Львівського товариства „Просвіта” (1874–1875, де він обіймав посаду заступника голови, а пізніше став почесним членом товариства). Він також був автором підручників з української мови та літератури для народних шкіл та видав свій переклад „Слова о полку Ігоревім” (1884). Протягом 1870–80-х років редагував часописи „Письмо з Просвіти”, „Зоря”, „Газета школьна” та інші. Автор досліджень „Скандинавщина в давній Русі” (1887) та „Старинна історія Галичини” (1894) [76].

Остап Левицький був українським педагогом, письменником, перекладачем та громадсько-культурним діячем, відомим також під літературними псевдонімами Остап Ковбасюк, Столярченко та Кравченко. Він здобував освіту у гімназіях Бучача, Коломиї, Львова та Станиславова. У 1869 році закінчив філософський факультет Львівського університету і почав працювати вчителем у гімназіях. З 1878 року і до кінця життя викладав польську, німецьку та українську мови в реальній школі Станиславова (дещо відрізняються інші джерела, зазначаючи, що він також викладав у цісарсько-королівській гімназії в цьому місті). Остап Левицький активно співпрацював з філіями „Просвіти” та „Руської Бесіди”, просуваючи творчість Тараса Шевченка. На загальних зборах станіславівської „Просвіти” 9 березня 1879 року, він виступив з популярним викладом, присвяченим Кобзареві. У 1869 році в часописі „Правда” він опублікував поему „Тарас!”. Почав свою літературну діяльність, пишучи по-польськи, створивши поему «Біженці» у 1863 році, а з 1867 року почав писати вже українською мовою, зокрема поезії „Під вечір”, „Любов” та інші. Також Остап Левицький займався перекладами творів Генріха Гейне, п'єс Йоганна Вольфганга Гете, Готгольда Лессінга та переробив оперу Станіслава Монюшка „Галька” у мелодраму для галицького театру. Він написав „Читанку руську для четвертої кляси шкіл народних в Галичині”. Редагував часопис „Золота грамота” і співпрацював із часописами „Dziennik polski”, „Страхопуд” та „Русь” [58].

Отець Михайло Осадца був священником УГКЦ, мовознавцем, педагогом та професором, який отримав докторський ступінь філософії. Його навчання відбувалося в Бережанській та Станиславівській гімназіях, Львівській духовній семінарії УГКЦ та на богословському факультеті Віденського університету у 1856–1859 роках, де він також займався вивченням слов'янських мов під керівництвом Франца Міклошича. По закінченню навчання, він повернувся до Галичини, де став священником. Михайло Осадца працював викладачем німецької мови в 2-й Львівській академічній гімназії. Опублікував такі праці, як „Граматика руської мови” та

„Керівництво до вживання живої азбуки” обидві у 1862 році. Він також займався упорядкуванням видання „Читанка” і був автором словника до праці Ісидора Шараневича „Історія Галицько-Волинської Руси-України”. Надалі, він активно працював над створенням „Українсько-німецького словника” [73].

Даміян-Ромуальд Гладилевич був видатним українським педагогом з Галичини, одним із провідних громадсько-політичних діячів свого часу головою Товариства імені Шевченка у Львові та співзасновником часопису „Діло” і товариства „Дністер”. Даміян-Ромуальд Гладилевич здійснював свою діяльність як професор у єдиній на той час у Галичині Львівській академічній гімназії з викладанням українською мовою. Серед його учнів, зокрема, був і майбутній священник і письменник о. Тимотей Бордуляк [70, с. 372–345].

Олександр Барвінський — видатний український політик, історик і педагог. Здобував освіту в Львівському університеті, де вивчав історію та слов'янську філологію з початку 1865 року. В цьому періоді він наблизився до лідерів народовців та став головою відновленої львівської громади. Також співзасновник газети „Правда”. Пізніше, з 1871 року, Олександр Барвінський викладав у Тернопільській учительській семінарії, де разом з братами Володимиром та Осипом розробляв програму народовського руху та протистояв русифікації. Значну увагу приділяв організації просвітницької роботи на Тернопільщині, а також започаткував видання „Руської історичної бібліотеки” у 1886 році (міста Тернопіль та Львів). З 1888 року він став професором державної учительської семінарії в Львові. Олександр Барвінський був активним учасником політичного життя, з 1891 до 1907 року він був депутатом Державної ради та з 1894 до 1903 року — Галицького крайового сейму. Він очолював Українське педагогічне товариство (1891–1896) та Наукове товариство імені Шевченка (1892–1897), був заступником голови „Просвіти”. Також Олександр Барвінський був членом Крайової шкільної ради в період з 1889 по 1918 рік [4, с. 189]. Наукова спадщина

Барвінського також включає авторство і упорядкування хрестоматій (читанок) з української літератури для гімназій та учительських семінарій, зокрема „Вибір з українсько-руської літератури” (1901) та „Історія української літератури” (1920). Особливо важливою була його роль у впровадженні фонетичного правопису та терміну „українсько-руський” у шкільних підручниках та пресі [7].

Омелян Попович – цікава та багатогранна особистість, відомий громадський, політичний та освітній діяч Буковини. Його ім’я пов’язане з численними досягненнями і впливовими посадами, які він обіймав протягом свого життя. Випускник 1877 року учительської семінарії, Омелян Попович присвятив себе освіті та педагогічній діяльності на Буковині, поступово здобуваючи вагомі педагогічні посади. З 1895 року він був інспектором „руських” народних шкіл та активним учасником краєвої шкільної ради. Пізніше, після Першої світової війни, Попович займав посаду краєвого інспектора учительських семінарій народних шкіл у Львові. Неабиякий внесок Омеляна Поповича у розвиток українського культурного відродження на Буковині заслуговує особливої уваги. Він починав свій шлях як москвофіл, але з часом перейшов до активної участі в українських громадських організаціях, зокрема в „Руській бесіді” та Руській раді. Саме він став засновником та головою українського товариства „Руська школа”, яке пізніше перейменували на „Українська школа”. Омелян Попович також здобув популярність як видатний педагог-практик та теоретик-методист. Він був автором багатьох шкільних підручників, методичних посібників та науково-методичних статей. Його праці сприяли впровадженню українського фонетичного правопису та покращенню системи освіти на Буковині. Заслуговує визнанням та повагою той факт, що Омелян Попович ще за життя став відомим як „батько шкільництва на Буковині”. Його внесок в освітянську сферу та педагогіку залишається значущим та актуальним і до наших днів [27, с. 228 – 229].

Степан Смаль-Стоцький – відомий мовознавець і педагог, видатний політичний, громадський, культурний і економічний діяч Буковини. Він був членом Наукового товариства імені Шевченка з 1899 року, Української Академії Наук з 1918 року, Слов'янського Інституту у Празі з 1928 року, та інших громадських організацій. У період з 1878 по 1934 рік він здобував освіту в Чернівецькому і Віденському. Степан Смаль-Стоцький був одним з провідних діячів національно-культурного відродження Буковини. Він був ворожий до москвофільства і очолював студентське товариство „Союз” у Чернівцях з 1879 до 1882 року. Він також був співзасновником та активним діячем організацій „Народний Дім”, „Буковинський Боян”, „Руська Школа” та інші. Активно сприяв розвитку „Руської Бесіди”. Спільно з М. Васильком та іншими діячами, Смаль-Стоцький домігся повноправності українців у адміністрації та політичному житті Буковини. Його зусиллями та працею був введений фонетичний правопис української мови в середніх школах Буковини в 1893 році. Він також створив першу шкільну граматику української мови, яка мала чотири видання: 1893, 1907, 1922 і 1928 роки. Ці заходи сприяли розвитку української освіти, зокрема середньої шкільної системи. Як мовознавець, Смаль-Стоцький написав спільно з Т. Гартнером працю „Grammatik der ruthenisehen (ukrainischen) Sprache” у 1913 році, де довів, що українська мова походить безпосередньо з праслов'янської мови. Цей погляд він захищав і в подальших роботах, зокрема в праці „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов та їх взаємне споріднення” у 1925 і 1927 роках. В останні роки свого життя він активно займався інтерпретацією творів Тараса Шевченка [90, с. 2614].

Юліан Кобилянський був видатним українським педагогом, мовознавцем-лексикологом та перекладачем. Він викладав у 2-й Чернівецькій гімназії з 1897 по 1922 рік, де зробив значний внесок у розробку українсько-німецько-латинських словників, зокрема, видатний „Латинсько-український словник” у 1912 році та „Німецько-український словник” у співавторстві зі Спілкою В. також у 1912 році. Поряд з цим,

Кобилянський написав цікаві праці, такі як „Педагогіка для педагогічних училищ” у 1900 році та „Естетичне виховання в гімназії” у 1901 році, які сприяли розвитку освіти та педагогіки. Також він очолював українське шкільне товариство „Сковорода”, що сприяло подальшому розвитку української освіти та культури. Крім того, він був автором численних підручників з класичних мов для українських гімназій. Кобилянський також заслуговує визнання як відомий перекладач, оскільки він перекладав твори Генріха Гейне та Фрідріха Шиллера, що сприяло поширенню творчості цих авторів серед українських читачів [26, с. 257].

Володимир Кміцикевич був визначним українським лексикографом, перекладачем та педагогом. Він працював викладачем класичної філології в гімназіях Галичини й Буковини. Кміцикевич був одним із співзасновників Педагогічного товариства імені Г. Сковороди у Чернівцях, де активно сприяв розвитку освіти та культури. Його вагомим внеском у лексикографію стали „Німецько-український словник” у 1912 році, присвячений Іванові Франкові та Ользі Кобилянській, а також „Грецько-український словник” у 1922–1923 роках. Ці твори допомогли українським читачам зрозуміти та оволодіти іноземними мовами. Покладаючи зусилля на перекладацьку діяльність, Кміцикевич переклав з німецької мови драму „Вільгельм Телль” Ф. Шиллера, видану у Львові у 1887 році з передмовою І. Франка, а також з латинської переклав „Оборону Сократа” Платона у 1903 р. Його роботи дозволили українській аудиторії насолоджуватися творчістю видатних зарубіжних авторів. Крім того, Володимир Кміцикевич був автором численних історико-літературних статей, які розкривали різні аспекти культурного та літературного життя [25, с. 256].

Мирон Кордуба – видатний історик, здобув докторський ступінь філософії у 1898 році та став професором у 1920 році. Він був активним членом Наукового товариства імені Шевченка з 1903 року.

Протягом періоду з 1900 до березня 1919 року Мирон Кордуба викладав історію та географію в 2-й гімназії у Чернівці. Він брав активну участь у

громадському та політичному житті, обіймав пост президента студентського товариства „Січ” у Відні (1897), а також був редактором альманаху „Січ” (1898) та політичного часопису „Україна” (1913–1914). В жовтні 1920 року Мирон Кордуба був призначений професором Кам’янець-Подільського державного українського університету. З 1920 до 1928 року він також викладав як професор в Академічній гімназії у Львові. Одночасно у 1921–1925 роках він був співорганізатором, професором та деканом факультету філософії Львівського таємного українського університету. Мирон Кордуба також був головою Історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка з 1920 до 1934 року. Він був одним із авторів „Української загальної енциклопедії” у трьох томах, опублікованої у 1930–1933 роках. Загалом, він є автором понад 500 наукових і науково-популярних праць. Варто зазначити, що він має значні досягнення в політичній та науковій сферах, тож список його регалій значно змістовніший [84].

Сергій Канюк — видатний громадський діяч, талановитий письменник та визначний педагог. Він успішно закінчив Чернівецьку учительську семінарію у 1901 році. Крім своєї педагогічної кар’єри, працював шкільним інспектором і був активним журналістом. Твори Сергія Канюка друкувалися в газетах „Буковина”, „Громада”, „Іскра” та у календарях і альманахах, таких як „На шляху” і „ЛНВ”. Він також співпрацював з тижневиком „Промінь”. У 1918 році Сергій Канюк активно долучився до організації Комуністичної партії Буковини, а згодом став членом соціал-демократичної партії. Він був редактором друкованого органу партії - газети „Воля народу” з 1919 по 1920 рік, а також тижневиків „Громада” у 1921 році та „Народ” у 1923 році в Чернівцях. Канюк також складав та нелегально надруковував під псевдонімом С. Анніюта „Співанник робітничий” у Чернівцях у 1920 році. Згодом, через переслідування з боку румунської окупаційної влади, Сергій Канюк був змушений емігрувати до СРСР у 1922 році. Там він продовжував працювати в Народному комісаріаті освіти та в Харківській центральній бібліотеці. Канюк активно долучився до діяльності організації „Західна Україна”. Сергій

Канюк був автором книг „Дидактика. Доповнена „Основами логіки” у 1911 р. та „Буквар” у Чернівцях у 1921 р. Крім того, він написав ряд історико-публіцистичних праць, писав вірші, оповідання, нариси та статті на педагогічні та політичні теми, які публікувалися у журналах „Західна Україна”, „Червоний шлях” та „Більшовик України”. С. Канюк видав книгу „Тарас Шевченко” у Чернівцях у 1920 р. де зібрав твори поета та написав власну статтю про нього. Репресований, але посмертно реабілітований у 1989 р. У Львові була опублікована книга „Образки з життя” [18].

1. 3. Букваристика (букварознавство)

як галузь сучасної педагогічної науки

Першими навчальними посібниками були підручники словесності XI - XIV ст. „Історія розвитку словесності залишила нам такі жанри навчальних книг, як буквар, азбуковник, граматики, поетика, риторика тощо. Часто підручниками для дітей і дорослих були церковні книги священного писання «Часослов», «Псалтир», «Учительні Євангелії» та ін.” [109, с. 247]. Друковані слов’яно-російські букварі з’явилися у XVI–XVIII ст. і були складені за буквоскладальним методом. У XVII ст. букварі поступово перетворюються на своєрідні енциклопедії, в яких подаються відомості з граматики, математики, історії та географії. У XIX ст. з’явилися букварі, створені за складовим принципом. У 70–90-ті рр. XIX ст. внаслідок заборони української книжки культурне життя на теренах Східної України завмирає. Натомість пожвавлюється національний рух у Галичині, де національне виховання стало пріоритетним. Це простежується у доборі матеріалу для підручників початкової школи [10, с. 52]. На початку XX століття почався новий етап розвитку книгодрукування, як наслідок відродження української педагогічної думки. Українська інтелігенція не сприймала підручників із російською мовою навчання. Упродовж 1905 – 1917 рр. масштабно видавалися підручники та посібники національно-патріотичного спрямування із урахуванням набутого педагогічного досвіду [49, с. 41], [48, с. 30]. Навчальні

книги XVIII – початку XX ст. мали значний вплив на поширення та рівень освіти народу; ввібрали характерні особливості та відмінні риси регіонів, у яких вони побачили світ; стали основою для подальшого розвитку та формування української друкованої традиції [47, с. 57].

Оксана Клименко розкриває роль братств у становленні української шкільної освіти та книгодрукування зокрема. Братчики усвідомлювали необхідність освіти, що сприяло заснуванню шкіл, утриманню бурс для бідних учнів та сиріт, розвитку книгодрукування. За даними її дослідження, особливо потужним було Ставропігійське братство у Львові. Саме воно утримувало друкарню, що випускала підручники для шкіл. Цікавим фактом є те, що буквар 1662 р. був надрукований у кількості 650 примірників. Це свідчить про попит на видання навчальних матеріалів. У 1612 та 1662 рр. вийшли букварі в Києві та Львові у друкарнях Михайла Сльозки та Андрія Скульського [49, с. 41–47]. Серед тогочасних видавництв варто виокремити і друкарню П. Куліша та його роль у видавничій сфері цього періоду. Дбаючи про розвиток української мови й освіти народу, він створив перший український фонетичний правопис – кулішівку. Письменник добре розумів, яку велику вагу матимуть знання для дитини, щоб вона, нарешті, відчула себе особистістю в дорослому віці. Дбаючи про доступність освіти, виховання духовних загальнолюдських цінностей, розпочинає видання серії книг „Сільська бібліотека”. Це були дешеві книжечки для читання українською мовою [65, с. 24-25].

Із розвитком літератури народною мовою, навчання грамоти, в тому числі і підручники змінилися. До змістового наповнення букварів та читанок додали оповідання і вірші про родину, Батьківщину, село, церкву. Почали з’являтися повістки - „оповідання моралізаторського змісту, байки, коротенькі казки, оповіді зі святих книг” [16, с. 281], [48, с. 32]. Буквар та читанка є не лише методичним та літературним надбанням, а й культурно-історичним посібником, з якого можна почерпнути інформацію про суспільно-політичне становище та щоденне життя української дитини. Це все

завдяки тому, що тематичний матеріал повинен мати практичне застосування і навчити дитину на основі тих речей, які вона бачить. Вони відображали особливості побуту, інформували про звичаї, обряди, народне мистецтво, предмети вжитку, найбільш поширений вид одягу [16, с. 281-282], [46, с 277-280]. У східно-слов'янській традиції XVI-XVII ст. букварі та азбуки не були власне дитячою навчальною книгою. Ці посібники нагадували загальнонавчальний нормативний засіб філологічного і релігійно-догматичного змісту, про що зауважила О. Клименко.

Західноукраїнські автори, такі як Я. Головацький, Ю Федькович, М. Шашкевич, О. Духнович, Й. Кобринський, прагнули подати тексти зрозумілою народною мовою, а виховний аспект зосереджувався на українській культурі [16, с. 282]. Про виховний зміст зауважувала Т. Тарасюк, вказуючи, що „основною метою навчання українців було виховання грамотної людини на засадах духовності та християнської моралі” [100, с. 223]. Оксана Бондарчук, науковий співробітник ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського, у своїй статті здійснила порівняльний аналіз видань підручників, простежила, як змінювались зміст і основні характеристики української навчальної книги XIX - початку XX століття. Вона подала загальний огляд букварів з українською мовою навчання П. Куліша, Т. Шевченка, М. Гатцука, С. Русової, Т. Лубенця [9, с. 40]. Більшість підручників того часу характеризуються єдністю композиції та оформлення. Майже до XVIII ст., використовувався букварно-складовий метод, який, запропонував І. Федоров у своїй „Азбуці”. О. Клименко роз'яснює, що це була система навчання грамоти, успадкована від греків та розрахована на наступні етапи оволодіння грамотою: вивчення напам'ять літер і складів, читання слів і виразів [46, с 278]. Серед особливих рис „Граматки” П. Куліша, про які ще не згадувалось раніше, О. Бондарчук виокремила застосування так званого „американського методу цілих слів”, відійшовши від буквоскладального, що є новаторським підходом у тогочасній педагогічній системі. Вона окреслює причини використання

М. Гатцюком старописної орфографії. Проаналізовано структуру і Шевченкової науки [9, с. 41]. Аналіз навчальних посібників, що його виконала О. Бондарчук продемонстрував те, що автори букварів „сконцентрували увагу на матеріалі, який був близький і доступний українській дитині, сприяв вихованню її в національному дусі, викликав у неї інтерес до навчання та пізнання нового” [10, с. 58]. Оксана Клименко у своїй статті, подала детальний аналіз художнього та структурного оформлення перших підручників для початкових шкіл, які зберігаються у фондах НБУВ [48, с. 29]. Тетяна Тарасюк проаналізувала структурно-стильові та графічні особливості абеток і букварів.

Період, окреслений рамками нашого дослідження став етапом реформації шкільної науки. Олена Вовк характеризує другу половину XIX - початок XX століття як „поступовий перехід від релігійно-виховної, моралістичної, москвофільської тематики до появи широкого спектру дитячих видань” [16, с. 287].

Акцентуючи на актуальності дослідження Т. Тарасюк зауважує, що у сучасній лінгвістичній науці, немає жодного цілісного дослідження жанрової специфіки навчальної літератури, яка „покликана не лише навчити дитину читати, а й увести в мовосвіт рідного слова й закласти основи християнської моралі” [100, с. 222]. О. Бондарчук підсумовує: „дослідження українських букварів XIX - початку XX століття є надзвичайно важливим і корисним не тільки з точки зору вивчення історії педагогічної науки, підручничотворення” [9, с. 42]. Адже видані у цей період навчальні матеріали стали фундаментом для появи національної школи, і найважливіше – відіграли важливу роль в утвердженні української мови як мови навчання [10, с. 58].

Висновки до розділу 1. Розвиток освіти в Україні, розтерзаній двома імперіями, розгорнувся з вражаючою швидкістю. Це сталося завдяки впливу історичних умов, підтримці цісарської влади з боку Австрії та діям українських ентузіастів з Наддніпрянщини. Значний роль у цьому процесі

належить розвитку друкованих видань, особливо виходу у світ букварів та інших підручників для початкової освіти.

Важливий внесок у становлення освіти зробили відомі українські просвітителі, такі як Йосафат Кобринський, Василь Ковальський, Омелян Огоновський, Остап Левицький, Омелян Партицький, Дем'ян Гладилевич, Олександр Барвінський, Омелян Попович, Степан Смаль-Стоцький, Юліан Кобилянський, Володимир Кміцикевич, Мирон Кордуба, Сергій Канюк та Василь Герасимович. Вони створювали умови для того, щоб кожен українець мав доступ до якісної освіти та знань, що допомагають розвивати національну культуру і свідомість. Їхні зусилля і вклад в розвиток освіти залишають глибокий слід у нашій історії.

РОЗДІЛ 2

ЖАНРОВА, СТРУКТУРНА ТА ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ 1840-Х – 1870- РР. ХІХ СТ.

2. 1. Граматки, абетки та букварі в контексті українського національного відродження

Докладному вивченню мовного та літературного матеріалу, поданого в граматках та абетках середини ХІХ ст. присвячені праці В. Шарканя. У центрі його уваги перебуває постать П. Куліша та внесок письменника в розвиток української літературної мови в другій половині ХІХ ст. та реформування правопису.

Поява „Граматки” П. Куліша стала епохальним явищем у контексті українського національного відродження у підросійській Україні кінця 50-их – початку 60-их років ХІХ ст. Саме він спричинив розгортання просвітницького руху, а саме – видання серії підручників для навчання грамоти українською мовою. В. Шаркань зазначає, що на підавстрійській частині України буквар народною мовою з’явився ще у 1847 році („Книжиця читальная для начинающих” О. Духновича).

Маркерами новаторства у „Граматці” П. Куліша (6) він вважає народну мову, фонетичний правопис, фольклорні твори та поезії Т. Шевченка. Неодноразово згадує у своїх працях і про універсальність „Граматки”. Вона придатна „не лише для початкового навчання грамоти, а й як: катехізис, читанка, хрестоматія з української літератури (твори Т. Шевченка) та фольклору (народні думи, прислів’я), молитовник, підручник з математики, посібник з історії України” [113, с. 48], елементарний посібник з української мови, пропису, дидактики, лінгводидактики [114, с. 149].

„Граматку” П. Куліша від інших букварів відрізняє, що „підручник містить ряд ілюстрацій: привабливу титульну сторінку, три релігійні

картини, невеликі малюнки в кінці розділів, чудові заголовні букви на початку кожного розділу” – тобто, має естетичні прикмети [120, с. 79].

„Граматка” П. Куліша мала дві редакції: 1857 р. та 1861 р. В. Шаркань стверджує, що „перше і друге видання є самобутніми... та відіграли визначну роль в історії української культури” [113, с. 51]. Куліш, перевидаючи підручник вніс певні корективи у його структуру. В. Шаркань простежив такі зміни й описав їх у своїх розвідках. Насамперед, зміни стосуються обсягу та наповнення книги, адже „письменник значно скоротив його, для того, щоб зробити підручник дешевшим і доступнішим для народу” [113, с. 48]. До нового видання Куліш не включив наступні таких розділів: „Поглядь на Божу правду, которою держитця світ”, „Арифметику”, „Слово до письменних”, народні думи та твори Т. Шевченка (як ілюстративний матеріал). Натомість додав розділ з історії українського народу „Яка була доля нашого краю одъ найдавнішихъ часівъ” та „Пропись”.

Мова у „Граматичі” П. Куліша жива, народнорозмовна, зрозуміла учням, хоч Граматка „була двомовна: українсько-церковнослов’янська” [114, с. 149]. Більшість текстів написані українською мовою та фонетичним правописом: „кирилицею надруковано тексти із розділів „Молитвы” та „Великі слова із Письма Святого” – це становить 4 % тексту. 96 % текстів надруковано гражданкою та фонетичним правописом” [120, с. 79], [114, с. 151]. За стильовими ознаками „Граматку” можна вважати текстом конфесійного стилю, а не наукового, оскільки значну кількість читанкового матеріалу становлять саме тексти релігійного характеру [114, с. 150].

Оскільки на той час ще не функціонував єдиний український правопис, то, за версією В. Шарканя, у авторів було два шляхи: перший – використовувати одну з уже наявних правописних систем, другий – створити свою [115, с. 32]. П. Куліш обрав другий шлях, створивши так звану „кулішівку”. „Граматка” – одна з перших публікацій, де застосовано цей принцип правопису. Основні засади та орфографічні особливості П. Куліш виклав у „Правилах для учителя”. Цього правопису дотримувалися й автори

інших букварів: О. Сторонін, І. Деркач, Л. Ященко, О. Кониський, Д. Мороз [115, с. 33].

На початку граматики подано алфавіти. В. Шаркань зауважив, що і П. Куліш, і Т. Шевченко подали традиційний на той час російський алфавіт із 36 літер. Різниться він із сучасним українським лише кількома знаками, які упорядники використовують у букварях лише в церковних текстах [115, с. 31].

Дослідник порівняв та проаналізував мову спільних розділів „Граматки”. Він виокремив такі зміни: фонетичні, акцентуаційні (змінено наголос у словах, поставлено логічний наголос над односкладовими словами, усунено логічний наголос із односкладових слів), морфологічні (зміни форми іменника, дієслова, прикметника, прислівника), словотвірні, лексичні. Таким чином, П. Куліш висловив свої погляди щодо нормативності мовних одиниць. За результатами дослідження, В. Шаркань доходить висновку, що упорядник зробив зміни, які згодом стали нормативними у сучасній українській літературній мові. А це є доказами „глибокого мовного чуття письменника та перспективності його кодифікаторських поглядів” [113, с. 51]. Якщо порівнювати мову першого видання із сучасними нормами, то „на морфологічному та словотворчому рівнях здебільшого відповідає сучасним вимогам, проте в підручнику є певна кількість мовних одиниць, які не увійшли до норм сучасної української мови” [120, с. 82].

Іван Огієнко в „Історії української граматичної термінології” виділив такі терміноназви: у „Граматці” П. Куліша (6) – *азбука маленька, азбука стрічна, азбука прописна, азбука крива*; у букварі І. Деркача (3) – *приголосні, голосні, півголосні, зазначки, витинка, склади прості, склади перевернуті*. А от у підручниках Т. Шевченка (7) та М. Гатцука (2) таких лінгвістичних термінів, що заслуговують на увагу, – немає. І. Курабцева у праці Куліша зафіксувала 300 термінів, серед яких „виокремила 11 терміногруп: 1) лінгвістичні терміни і номенклатури; 2) літературознавчі; 3) конфесійні; 4) педагогічні; 5) суспільно-політичні; 6) математичні, 7) фізичні;

8) астрономічні; 9) історичні; 10) військові; 11) музичні”. Зазначається, що більшість термінів функціонує й у сучасній українській мові [116, с. 121]. Проаналізувавши фактичний матеріал, В. Шаркань підкреслює, що підручники були написані на початкових етапах формування термінних систем, оскільки у текстах трапляються варіантні термінні назви. Також простежується тенденція уніфікації термінів та використання описових форм, що їх можна замінити одним словом [116, с. 123].

В. Шаркань наголошує про те, що в „Граматці” П. Куліша поєднана народнорозмовна і книжна лексика. В активному вжитку – діалектні та розмовні елементи, церковнослов’янізми та архаїзми. Більшість лексем, що увійшли в „Граматку”, збігаються з нормами сучасної української мови [117, с. 114]. Мозаїка народнорозмовних і книжних елементів є маркером ідіолекту П. Куліша [120, с. 82].

Синтаксис, як й інші мовні рівні, здебільшого став нормативним у сучасній українській мові. Для „надання мові поважного звучання” автор використовував засоби стилізації. У релігійних текстах – стилізував мову до біблійної оповіді, а в світським текстам надавав фольклорного забарвлення [120, с. 204–205].

Підручник посів чи не чільне місце у розвитку українськомовної освіти в східній частині України, за несприятливих умов політики царської Росії [114., с. 152]. Саме в ньому ми простежуємо прояви кодифікації українського правопису [115, с. 36].

Кілька зауваг В. Шаркань присвятив „Українській абетці” М. Гатцука (2), зазначивши, що в ній використаний авторський правопис, прилаштований до традиційної кирилиці. У відповідь на критику правопису М. Гатцук опублікував статтю, де обґрунтував позицію щодо вживання традиційного кириличного шрифту. Попри те, що ця система не набула поширення, саме йому ми „завдячуємо відновленням давнього паєрика – апостофа” [115, с. 34–35].

Абетка М. Гатцука (2) цікава сигнальними словами, що їх автор подає при кожній літері:

А – ангол	З – запорожці	О – оселедець	Х – хата
Б – бандура	І – іздець	П – півень	Ц – цап
В – віз	И – икона	Р – рушниця	Ч – чабан
Г – гармаш	К – козак	С – слободжан	Ш – шабля
Д – довбуш	Л – ліжко	Т – татар'я	Щ – щеня
Е – Євангеліє	М – москаль	У – упир	Ю – юрта
Ж – жупан	Н – ночви	Ф – филия (хвиля)	Я – я тка

Нескладно помітити, що майже всі слова належать до трьох тематичних груп: 1) слова, пов'язані з історією України, зокрема – з військом запорожців, їхнім побутом та боротьбою з поневолювачами українського народу: *бандура, гармаш, Довбуш, запорожці, козак, москаль, оселедець, шабля, іздець, рушниця, татар'я, слободжан, филия*; 2) слова, що називають поняття християнської культури: *ангол, Євангеліє, икона*; 3) слова на позначення конкретних побутових понять, пов'язаних з побутом та господарством: *віз, жупан, ліжко, ночви, півень, хата, цап, чабан, щеня*. І лише кілька слів – поза цими групами: *упир* (назва уявної демонічної істоти – за дохристиянськими віруваннями), *юрта* (екзотизм – назва житла в кочових народів Азії), *ятка* (невелике приміщення для торгівлі). Уже сам підбір ключових (сигнальних) слів засвідчує патріотичну настанову укладача абетки. Глибоку любов до української культури М. Гатцук виявляє й у доборі текстів для читання. Серед них – знайомі й сучасному поколінню українців обрядові тексти, проте – значно краще збережені, з більшою кількістю рядків, логічні, завершені. Так, зокрема, це – обрядові тексти зимового циклу свят (віншування, засівки, колядки), напр.:

Віншування

Маленький хлопчик,
Заліз на стовпчик,
У сопілочку грає,
Христа забавляє.

Засівка

Ходе Ілля, на Василя,
Носе пугу житною;
Куди махне, жито росте.
Божа Мати, жито жала,
Хліб робила, усім ділила.
Роди ж, Боже, жито, пшеницю,
І усяку пашницю, добрим людям на уживицю.
Вітаємо вас, Панове, у час:
З святиднем, з Василем,
Та з новим роком поздоров Боже вас!

Колядка

Ой зіронька зійшла стала,
аж-бо на весь світ прояляла.
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
Стала в небі запалала,
Як-би ряска злота брама.
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
У Віфліємі, з Божої волі,
Народилось діте долі.
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
Позліталися Анголи,
І скупчилися коло стоні.

Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
Вітаючи дивували,
І на весь світ проспівали:
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
Святе співе розтиналось,
Серце Ирода злякалось.
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
Звіле дав він діти вбити,
Сподівавсь Христа згубити.
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!
Божя Неня про те знала,
В Назарет помандрувала.
Милий Боже! Тобі слава!
Скрізь по світу хвала, хвала!

Цікавими в „Абетці” М. Гатцука (2) є й зразки дитячого фольклору, напр.:

Заклички

Равлику, павлику!
Вистав ріжки,
На чотири стіжки;
Тобі два, мені два, -
Та матимем обидва.

***

Іди, іди дощику,
Зварю тобі борщику,
У поливанні горщику;
А собі, – то кашки,

Стрибати гопашки;
Гопа, гопа гопашички,
Наївшися вже кашечки!

Пісня-гра

Іде коза рогата,
Веде діток кошлата;
А хто козу торкне, –
Того коза шпурхне.

Колискова

Ходє сон повз вікон,
А дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти:
Де ж ти матимеш ночувати?
Там, де хатка тепленькая,
Де дитина маленькая;
Там матиму ночувати,
Дитиночку колихати.

Усі ці тексти корисно читати і на сучасних уроках з української мови та української літератури, ознайомлюючи учнів з текстами традиційної культури й пропонуючи їм порівняти ці давні тексти з тими, які вони використовують у родинних звичаях, у своїх іграх.

2. 2. Дидактичні настанови авторів та упорядників, подані в передмовах та післямовах до навчальних видань

У передмовах та післямовах до навчальних видань ХІХ – початку ХХ ст. автори та упорядники вміщували дидактичні настанови, що відображали їхнє бачення процесу освіти. Ці текстові частини не лише розкривали мету та завдання підручників, а й подавали методичні вказівки щодо організації навчання. Вони ставили перед учителями та учнями конкретні завдання, надавали поради щодо ефективних методів вивчення та відображали підходи до навчання, спираючись на свої педагогічні переконання. Ці вступні та

заклучні розділи докладно пояснювали характер підручника, а також відображали важливі аспекти педагогічної філософії авторів, спрямовані на ефективний навчальний процес.

Розглянемо детальніше „Букварь, новымъ способомъ оуложеный для домашной науки. Въ Львовѣ.” о. Й. Кобринського (4). На титульному аркуші зазначено, що видрукувано „черенками заведенія Ставропігійського”. Передмови, як і післямови, в цьому Букварі немає. Це видання було розроблене для домашнього навчання та відображало звичаї педагогічної практики тогочасних парафіяльних священників. Друкарня Ставропігійського інституту – це давня друкарня, яка належала Львівському Успенському Ставропігійському братству, а пізніше – Ставропігійському інститутові. Львівська братська друкарня діяла з 1591 до 1780-х років, коли братство було заборонене. Натомість був утворений Ставропігійський інститут, і друкарня належала вже йому. Працювала до 1939 р. й була однією з найбільших друкарень на території України свого часу [42].

„Букварь южнорусскій” Тараса Шевченка (7), виданий у 1861 р. у „печатни Гогенфельдена и Ко” в Санкт-Петербурзі, є важливим історичним документом в історії української педагогіки. На титульних сторінках зазначено, що цензори, а саме Архімандрит Фотій та В. Венетов, 21 листопада 1860 р. надали дозвіл на друк цього підручника. Зазначена дата та дозвіл свідчать про процедуру цензури того періоду. Відсутність передмови і післямови обмежувала педагогічні коментарі та методичні вказівки в цьому виданні, але його важливість полягає в освітній та культурній спадщині, яку він собою становить.

„Буквар для шкіл народних в Австрійській державі” (1), виданий у Львові цісарсько-королівським накладом, передбаченим для шкільних підручників Ставропігійського інституту в 1871 р. У вступному слові упорядники підкреслюють обов’язок публічних шкіл використовувати лише ті книжки, що отримали дозвіл Ради шкільної краюї або видані цісарсько-королівським накладом з відповідним маркуванням. Також наголошується на

забороні продажу книг за ціною, що перевищувала б указану на книзі. Деякі обмеження, встановлені у вступному слові, також вказували на регулювання продажу та доступності підручників у шкільному середовищі. Наприкінці книги зазначене місце друку – Ставропігійська друкарня під керівництвом Стефана Гучковського. Це видання також має значення як історичний документ щодо освітніх норм та регуляцій того періоду в Австрійській державі.

„ГраMATка української мови” за редакцією Іллі Деркача (3), – видана у Москві у 1861 р. в „друкарні Каткова і Товариства”. На титульному аркуші процитовано слова Тараса Шевченка: *„Не цурайтесь того слова, що мати співала, Як малого сповивала, З малим розмовляла”*. Інформація про дозвіл цензора І. Росковшенка підкреслює вплив влади на видання того часу. Ілля Деркач подає вступні зауваги „До вчителя”, що акцентують на методичних аспектах навчання. Він зазначив, що віднедавна діти почали читати одразу по складах. І тому школяр тепер не нудиться над букварем. Упорядник рекомендує системний підхід до читання, де кожен урок має бути осмисленим та засвоєним, перш ніж переходити до наступного. Наголошується, що вчителі повинні ретельно ознайомлюватися з методичними вказівками перед проведенням уроку та дотримуватися їх під час навчання учнів.

„ГраMATка” Пантелеймона Куліша (6) – видання, опубліковане у 1851 р. у Санкт-Петербурзі. Цей підручник отримав дозвіл від Санкт-Петербурзького Комітету Духовної Цензури 23 червня 1837 р., підписаний цензором Карповим. Додаткові вимоги до видання висловлені цензором Н. Фон-Крузе у Москві 11 грудня 1857 р., зокрема, щодо обмеження друку лише з метою контролю кількості примірників. „ГраMATку” видала друкарня П. Куліша.

У передмові до підручника упорядник, Пантелеймон Куліш, розглядає причини створення цього видання, звертається до потенційних користувачів та формулює основні завдання цієї праці. Один із ключових аспектів, на який звертає увагу упорядник, – проблема використання чужої мови для навчання

дітей. Це призводило до нецікавості, неповного розуміння матеріалу та розсіювання уваги учнів. Крім того, автор окреслює проблему плати за навчання, яка ускладнювала доступ українських дітей до освіти та стримувала поширення знань серед народу. Куліш підкреслює, що імперська влада використовувала ці обставини для своїх культурних втручань, маючи на увазі, що неписьменні люди легше піддавалися маніпуляціям. Він стверджує, що для покращення розуміння науки дітьми необхідно розвивати їхню грамотність рідною мовою. Це, на думку автора, дозволить дітям не лише читати рідною мовою, але й зрозуміти текст інших джерел, таких як церковні та московські видання.

У післяслові „Слово до письменнихъ” Куліш наголошує на силі мови, її спорідненості з іншими мовними сім'ями. Підкреслює, що мова та звичаї – це кровний зв'язок усіх поколінь українців і вказує на те, що Україна існує, поки ми чуємо українську мову. Українська мова, на думку автора, є об'єднавчою силою, що сполучає різні покоління українців, незалежно від різних періодів влади, починаючи від Стефана Баторія і до сучасності.

2. 3. Букварі

У продовж багатьох століть букварі посідають чільне місце в шкільному навчанні. В історії української культури саме з такими навчальними книгами – „Букварем” та „Апостолом”, виданими у друкарні Івана Федорова у Львові, „Букварь, новымъ способомъ оуложеный для домашной науки. Въ Львовѣ”, що його уклав о. Й. Кобринський (4), для свого часу був новаторським підручником, адже вже в першій половині XIX ст. у ньому літери традиційної абетки (згідно з етимологічним принципом правопису) виступають паралельно з так званим гражданським шрифтом.

Якщо говорити про структуру підручника, то він складається з таких елементів: семи розділів навчання читання, числове та буквенне значення чисел, азбука., наприкінці книги поданий зміст.

Структурні частини „Букваря...” такі:

I. Гласнѣ.

II. Читанье гласными або двѣгласнѣ.

III. Соголаснѣ съ гласными вѣзанѣ

IV. Слоги запертѣ зъ задѣ и спередѣ. Длѣ упражненіа: приповѣдки

V. Двѣ согласнѣ передъ гласною. С. Передъ словами начинающими съ одною согласною. Двѣ согласнѣ передъ гласною въ однѣмъ слозѣ. Длѣ упражненіа: байки.

VI. Три согласнѣ передъ гласною: Загадки.

VII. Двѣ согласнѣ на конци слога. Правила по которымъ хранити здорovie.

Числа.

Всѣ азбѣка.

Порядок літер та перелік складів, у яких вони виступають у написаних словах, сприяв кращому засвоєнню літер та навичок читання, напр.: *па ва, вы ма, ни во, во да; дай те дѣ до ви во ды, и де мо; во зи, зи ма, ве зу, за ба ва, зу бы; ще бе та ты* тощо. Літери подані одна після одної так, щоб діти зрозуміли відмінність у вимові (артикуляційних характеристиках) тих звуків, цими літерами позначають, напр.: *П – Б; Ф – В; Д – Т* (дзвінки та глухі приголосні звуки); *Л – Р* (плавний сонорний звук і сонорний-вібрант).

Дидактичний зміст підручника закладений у вправах для закріплення навичок читання слів, що мають склади різного типу: 1) для таких, що починаються або закінчуються на один приголосний звук, подані приповідки (напр., *Ве ли кій ротъ у вола а го во ри ти не мо же; Безъ Бога, а ні до порога; Будеш дула, будеш їла, не будеш дула, не будеш їла*); 2) для таких, що починаються на два приголосні, – байки. Наприклад – „Злі товариші”: *Зійшла на полі коноплина, Одна в степу як сиротина, А округ порос будяк, Скрупа та коров’як, Бадиля ся вкорінило, І коноплину заглушило*; 3) для таких, що мають три приголосних перед голосним, – загадки (*Біле поле, гусь на нім оре, чорне насіння, мудрий його сіє?; Кривеньке, маленьке все поле збігає?*;

Стоїть дуб, а в дубі дванадцять гілок, в кожній гілці по чотири гнізда, а в кожному гнізді по сім птахів); 4) для приголосних у кінці складу поданий текст про те, як зберегти здоров'я (напр., *Не одѣвайса вузко, як кажуть въ натажку, вить того походить не одна недуга. Стравы употребляй самой простои, а для пита чистои воды або доброго квасу*).

Отже, матеріали „Букваря...” Й. Кобринського засвідчують глибоке знання українського фольклору та вміння автора застосувати його для закріплення навичок читання й реалізації виховної завдань учителя. Реалізацію його особистого досвіду в педагогічній праці. Це видання унікальне не лише за наповненням, а й за сподвижницькою ідеєю його автора.

„Букварь южнорусскій” (7) – остання прижиттєва книжка Т. Шевченка. Цей посібник, створений для навчання грамоти українською мовою в недільних школах, поет уклав у 1860 р. Наприкінці грудня (цього ж року) його видали тиражем 10000 примірників (хоч датували його 1861 р.).

Шевченко хотів видати серію навчальних книг. Про це він писав у листі до Михайла Чалого: „Думка єсть за «Букварем» напечатать лічбу (арифметику) – і ціни, і величини такої ж, як і «Букварь». За лічбою – етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може, вбгаю в 10 копійок” [128].

За задумом його витвір мав бути доступним, тому був малого формату та всього лише на 24 с. Про це ми можемо дізнатися з того ж листа: „Я і чув, і читав, що високопреосвященний Арсеній дуже возревновав о сельских школах и жалуется, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій «Букварь»” [128].

У Кулішевій „Граматці” (6) та „Букварі” (7) чимало спільного за структурою та наповненням. Зокрема, читання складами рекомендується починати із „Псалмів Давидових”, окремо винесені молитви, арифметика, українські думи, прислів'я. Проте відмінностей ще більше.

При поцінуванні його як навчального посібника не забуваймо, що він писався не стільки для дітей, як для дорослих, адже переважно вони у недільні та святкові дні здобували початкову освіту у школах, які через те і називалися недільними. Що ж до змісту „Букваря”, то він наскрізь перейнятий демократичними і гуманістичними ідеями, починаючи із перших своїх рядків [126, с. 526-527].

Умовно книгу можна поділити на декілька розділів: „Азбука”, „Склади”, „Тексти для закріплення читання”, „Молитви”, „Рукописна азбука”, „Лічба”, „Тексти художнього змісту”, „Народні пословиці”. Розглянемо детальніше кожен із них. Як і кожен буквар, ця книга розпочинається азбукою великих та малих літер. Що цікаво: Тарас Шевченко додав ще й рукописний вигляд абетки з прикладами. Розділ „Склади” має допомогти навчанню швидко читати слова. Для цього Шевченко подає шість уривків із „Псалмів Давидових”. У розділі „Тексти для закріплення читання” він вже подає цілісний текст. Власне, тут ми бачимо подібність до Кулішевою „Граматкою”, адже П. Куліш також рекомендує вчитись читати склади за „Псалмами Давидовими” Т. Шевченка. Не менш цікаво й те, що їх також б уривків. У наступному розділі зібрані найважливіші християнські молитви. Проте, якщо у Куліша їх подано лише три, то тут: „Молитва Господня”, „Отче Наш”, „Символ віри”, уривки зі Святого Письма та інші. Ці тексти записані церковнослов’янською мовою, на відміну від всього Букваря.

Ще однією особливістю Шевченкового Букваря є фольклорні художні тексти в його переказі. Зокрема, це „Дума про пирятинського поповича Олексія” та „Дума про Марусю-попівну Богуславку”.

„Дума про пирятинського поповича Олексія” – існує в близько 30-ти записах. Т. Шевченко подає один з найбільш поширених варіантів, коли розбурхане море заспокоюється одразу після щиросердного покаяння Олексія. У творі яскраво розкриваються найважливіші принципи народної моралі. В „Думі про Марусю-попівну Богуславку” яскраво показана сила духу і стійкість полонених, туга за рідною землею, прагнення свободи.

Варіант, який поданий тут, цінний тим, що після цієї публікації не зазнав довільних редакцій, якими спотворено і сфальсифіковано чимало творів фольклору.

Окрему увагу варто звернути на розділ „Народні пословиці”, де зібрано 12 приказок, яких я не зустрічала у „Граматці”, Куліша. Це такі:

- 1) *Аби були побрязкачи, то будуть и послухачи.*
- 2) *Аби мыни мисяць свитывъ; а зори я й кулакомъ достану.*
- 3) *Або ты, тату, йды по дрова, А я буду дома; Або жъ я буду дома, А ты йды по дрова.*
- 4) *Брехнею увесь свить пройдешь – та назадъ не вернешся.*
- 5) *Гости першого дня – золото; Другого – срибло; А третёго – мидь, Хочь додому идь!*
- 6) *Багато панивъ – а на греблю й нікому.*
- 7) *Заставъ дурного Богу молитця – то винъ и лобъ пробье.*
- 8) *Зъ дужымъ – не борысь; А з багатымъ – не судысь.*
- 9) *Кому-кому, а куцому буде!*
- 10) *Казавъ пан: Кожухъ дамъ – Та й слово ёго тепле.*
- 11) *Ледачому жывотови – и пироги вадять.*
- 12) *Не вирь То звирь: Хоч не вкусыть – то злякае.*

Порівняно з іншими навчальними посібниками того часу, розділ арифметики поданий доволі „скупю”. Вважаю, що це пов’язано з бажанням Т. Шевченка видати окремий підручник з арифметики. Та все ж, навіть у трьох невеличких відомостях (цифри, трикутник та таблиця) ми можемо виокремити те, чого не було в інших, – це „таблиця Піфагора”. У попередніх виданнях були тільки звичайні „таблиці помноження”.

„Буквар для шкіл народних в Австрійській державі” (1) – це унікальний підручник, що за своєю методичною глибиною не поступиться сучасній читанці. Містить три розділи та дев’яносто шість параграфів. Перший та другий параграфи присвячені теоретичному аспекту вивчення грамоти, а третій – практичний, для відточення здобутих знань. Упорядник ще у

вступних заувагах наголошує на серйозності та важливості цього букваря. Специфічні вказівки щодо обов'язковості використання тільки тих видань, які отримали затвердження від шкільної краєвої Ради або ж були опубліковані за дозволом цісарського видавництва шкільних книг, свідчать про суворий контроль за дотриманням офіційних стандартів у навчальному процесі того часу. Крім того, наголошується на обов'язку уникати продажу книг за ціною, що перевищує ту, що вказана на них, що свідчить про регулювання цін та контроль за економічною доступністю навчальної літератури.

У букварі систематично представлено етапи навчання читання. Починаючи з ознайомлення з голосними та їх графічним вираженням, упорядник надає учням можливість осмислити цей базовий аспект мови. Далі увага переходить до приголосних звуків, які взаємодіють з голосними, утворюючи склади, що є важливою структурною одиницею для читання. Систематично комбінуючи приголосні з усіма голосними, упорядник розробляє вправи, спрямовані на навчання читання слів. Важливим аспектом є те, що не лише формується звукова компетенція, а й закріплюється навичка читати слова з різною кількістю складів.

Досягаючи системності в навчанні читання, автор доповнює вправи словосполученнями та реченнями, що значно поглиблює засвоєння прочитаного. При цьому вживання коротких повчальних історій допомагає створити контекст і забезпечити позитивну асоціацію з навчальним процесом. Крім того, пункт, присвячений розділовим знакам доповнює освітній матеріал цінною інформацією щодо правил пунктуації, що сприяє грамотному та правильному вживанню мовних засобів. Це такі знаки:

- (.) – *точка*;
- (:) – *двоточіє*;
- (,) – *зап'ятая*;
- (;) – *точка с зап'ятою*;
- (?) – *вопросительна*;

(!) – *звательна*;

(«») – *вносительна*;

(=) – *единительна*;

(-) – *почивательна*.

У наступному розділі додано знаки просодії (голосотворення):

(') – *онсія*

(˘) – *варгія*

Важливість цього підходу виявляється в тому, що він сприяє формуванню чіткого розуміння вимови та інтонації, що, в свою чергу, є важливою складовою мовної компетенції.

У 41 параграфі подано приказки, які демонструють цікаве поняття, – омонімію (*Без муки не буде муки*). Аналіз приказок, які містять омоніми, допомагає учням розвивати свої лексичні та семантичні навички. Він також підкреслює важливість контексту в розумінні слів, оскільки омоніми можуть набувати різних значень залежно контексту, в якому вони вживаються. Такий підхід сприяє формуванню лінгвістичної компетенції учнів та розширює їхні знання про словниковий запас та семантичні відтінки слів у мовленні.

Запропоновані для читання тексти, спрямовані на ознайомлення читача з ключовими аспектами Закону Божого, побуту та обробки землі. Вони містять повчально-рекомендаційний характер. Тексти, що стосуються Закону Божого регулюють поведінку та моральний вибір. Вони мають на меті надати учневі важливі вказівки щодо духовного та морального розвитку. Тексти, присвячені побуту, стосуються аспектів щоденного життя, організації сімейного простору, етикету та певних традицій. Тексти про обробку землі мають на меті передати практичні поради та техніки, пов'язані з сільськогосподарською діяльністю.

Усі ці тексти спрямовані на систематичне осмислення важливих аспектів життя, сприяючи тим самим формуванню цілісного світогляду та навичок, як і у філософії НУШ.

Наступною подано азбуку, яка включає кирилицю, скоропис та назви літер. Засвоєння азбуки є ключовим етапом в освітньому процесі, а подання назв літер додає важливу семантичну складову до навчального матеріалу. Такий підхід сприяє розумінню та запам'ятовуванню літер. Окрім того, вивчення скоропису сприяє розвитку навичок швидкого та чіткого письма, що важливо для подальшого освітнього прогресу.

Окремим розділом подано „Речі до погляду”. Вони можуть бути умовно об'єднані за семантичним спрямуванням у такі категорії: навчальне приладдя, елементи внутрішнього оздоблення, компоненти будівлі, назви житлових приміщень, професійний інвентар, назви одягу, назви страв, назви напоїв, назви посуду, назви людей за віковою категорією, назви людей за спорідненістю і свояцтвом, професії, свійські тварини, рослини, матеріали, назви ремісників, дикі тварини, дерева, тварини, що мають хутро, овочі та городні культури, архітектурні аспекти будівель, птахи, зернові культури, аграрне обладнання, анатомічні частини тіла, плазуни, види риб, фрукти, кущі, ландшафти, комахи, квіти, космічні об'єкти, анатомічні деталі тіла тварин, дерево та його компоненти, природні явища та метеорологія.

Арифметика подана методом „що бачу – те і рахую”. Це схоже на метод конкретного рахунку. Такий метод навчання арифметики, базований на конкретних наочних об'єктах чи образах, називається конкретним методом навчання. Він передбачає використання предметів, які можна візуально сприймати, для розуміння та вивчення арифметичних операцій та понять. Цей метод дозволяє дітям більш конкретно розуміти математичні процеси, оскільки вони працюють з реальними об'єктами.

Наприклад, як зазначає підручник, для навчання додавання можуть використовуватися предмети, які можна лічити, такі як, очі, руки, вікна. Учні можуть додавати або віднімати ці об'єкти відповідно до завдання.

Застосування приповідок, текстів про життя святих, уривків зі Святого Письма, правил для школярів та молитв у вправах для читання є важливим аспектом, спрямованим на розвиток навичок читання та розуміння тексту.

Цей підхід забезпечує вивчення не лише мовних аспектів, але й культурних, духовних та етичних аспектів мови. Засвоюючи зміст приповідок, уривків зі Святого Письма, правил для школярів та молитов, учні можуть удосконалити навички читання та розуміння складних текстів, а також аналізувати та обговорювати важливі аспекти духовної, моральної та культурної сфер. Крім того, цей метод сприяє розвитку словникового запасу учнів, оскільки такі тексти часто містять різноманітну частовживану лексику. Такий підхід до навчання читання дозволяє створити глибокий та змістовний контекст для формування навичок мовлення та розуміння. Також вчили читати за титлами.

Отже, серед букварів для аналізу ми обрали три підручники, які пов'язані з різними культурними контекстами: „Букварь, новымъ способомъ оуложеный для домашной науки. Въ Львовѣ” Йосафата Кобринського (4), „Букварь южнорусскій” Тараса Шевченка (7) та „Буквар для шкіл народних в Австрійській державі” (1). Ці видання мають зміст, який цілком узгоджується з їхньою метою. Основні риси цих букварів включають цитування фольклору, Біблії та творів Т. Шевченка. Окрім сприяння засвоєнню навичок читання, вони спрямовані на загальний розвиток когнітивних здібностей учнів, допомагають учням у формуванні основних навичок читання та письма, а також сприяють розвитку їхньої думкоутворювальної активності. Наприклад, усі три видання активно використовують матеріали з фольклору, що сприяє формуванню уяви та креативного мислення учнів. Крім того, включення цитат з Біблії та творів Тараса Шевченка розширює культурний світогляд учнів, сприяє розвитку їхньої соціальної та моральної свідомості.

Такі букварі не лише виконують свою основну функцію навчання основ читання, а й мають значний вплив на загальний розвиток учнів, сприяють їхньому формуванню як особистостей та розширенню світогляду.

2. 4. Граматки

Граматки, на відміну від букварів та читанок, – спеціальні збірники, спрямовані на навчання грамоти та основ мови, які містили в собі значно

більший обсяг інформації. Окрім основ мови та навичок читання, граматики додавали широкий спектр знань з різних предметів, у тому числі математики.

У цих збірниках навчання математики могло подаватися в контексті розвитку когнітивних навичок, у тому числі й логічне мислення, арифметичні операції та вирішення проблем. Такий підхід до навчання мав на меті не лише формування грамотності, а й розвиток загальної культури та інтелектуальних здібностей учнів.

Граматики володіли багатою науково-методичною базою та були спрямовані на більш глибоке вивчення мови та інших наукових дисциплін. Ці збірники становили важливий елемент освітнього процесу того часу, надаючи широкий спектр знань та сприяючи комплексному розвитку учнів.

„ГраMATKA української мови” (3) за редакцією Іллі Деркача, видана у 1861 р. з дозволу московського цензора І. Росковшенка, є важливим свідченням про розвиток освіти та культурного життя. Структурована на 10 уроків та додаткові розділи, які охоплюють широкий спектр тематики, вона відображає підхід до навчання, орієнтований на вивчення мови та розвиток освітніх знань.

Ця граMATKA не лише навчала елементарним навичкам читання, письма та лічби, а й містила розділи, спрямовані на виховання учнівської особистості та взаємодію з громадою. Розділи „До громади” та „До читання” свідчать про спробу використання освітнього процесу для формування патріотичного та соціально свідомого громадянина.

Крім того, отримання дозволу на публікацію від московського царя свідчить про важливість та вплив цієї граMATки на освітню політику того часу. Вона відображає культурно-освітній контекст епохи та свідчить про спроби систематизації знань для масового навчання, а також підкреслює значення освіти для розвитку нації.

Методика, запропонована Іллею Деркачем для вивчення грамоти, – варіант зворотної моделі навчання мови, де основні елементи вивчають через

аналіз та синтез складів і звуків. Цей підхід відрізняється від звичайної послідовності вивчення букв та складів.

На перших уроках учні аналізують склади, розбираючи їх на літери, що дозволяє їм усвідомити структуру складів та розуміти, як вони формуються з букв. Далі, на другому, третьому та четвертому уроках учні ознайомляться з приголосними звуками. Це важливий крок у розвитку фонематичних навичок та розумінні звукової структури мови.

Наступний етап – на п'ятому уроці, коли учні переходять до складання слів, спочатку двоскладових (*луна, габа*), а потім трискладових (*коливо, череда*). Це дозволяє їм застосовувати знання про склади та звуки для створення слів, що сприяє розвитку словникового запасу та мовленнєвих навичок.

Деркач вводить поняття „перевернутих слів” для слів, які починаються з голосної літери. Це допомагає учням розрізняти слова залежно від звукової особливості початкової літери та розуміти їхній вплив на формування слова.

Учитель, під час розповіді про „простий склад”, вказує на його початок із приголосного звуку. Це дозволяє учням усвідомити роль приголосних звуків у структурі складів та їхній вагомий вплив на мовленнєвий процес.

На наступному етапі уроків вивчення грамоти діти аналізують слова, які складаються з середніх складів, а саме за схемою „приголосний + голосний + приголосний”. Це є важливим етапом у розумінні структури слів та вивченні їх фонетичних особливостей.

Вивчення складування слів за цією формулою дає можливість учням розрізняти та класифікувати слова відповідно до звукової будови. Учні вчаться розпізнавати та відокремлювати склади в словах на основі фонем, визначаючи наявність та послідовність приголосних та голосних звуків у слові.

Наприклад, слова „*ван*” та „*кач*” відповідають зазначеній формулі складування, де перший та третій звук – приголосні, а другий – голосний. Це

дозволяє учням систематизувати знання про звукову структуру слів та розрізняти їхні склади за аналітичним підходом.

Наступний урок спрямований на розрізнення та розуміння природи літерера та єрчика у мовленні. Ці символи не можна вважати повноцінними буквами, оскільки вони вказують на фонетичну властивість попереднього звуку, а самі по собі не несуть звукової інформації. Специфіка їх вживання полягає в позначенні твердості (для Ъ. Наприклад: *човень, млинъ*) та м'якості (для Ь. Наприклад: *півень, кінъ*) приголосних звуків.

У давніх граматах ці знаки були зафіксовані як самостійні літери. Однак з часом деякі з них втратили своє позначення, залишивши лише символ (апостроф або риску) над літерою, що засвідчує фонетичну особливість приголосного звуку.

Цей урок також зазначає про перехід у системі лічби від церковнослов'янської до арабської системи. Це свідчить про еволюцію системи числення та зміни методів позначення чисел в мові та письмі. Цей аспект демонструє не лише еволюцію самої мови, а й її вплив та адаптацію до культурних та історичних змін у спільноті.

У розділі „До громади” упорядник навчального посібника рекомендує нам ряд видань, що відіграють важливу роль у процесі навчання. Рекомендації стосуються низки навчальних книг і літературних творів, які відображають багатогранність та різноманітність української мови та культури. Серед них „Граматка” П. Куліша (6), „Українська абетка” М. Гатцука (2), твори „Домашня наука” Шейковського. Ці видання мають значний педагогічний потенціал, оскільки спрямовані на вивчення мови та літератури, допомагають у формуванні грамотності, розвитку мовлення та літературних знань.

У розділі „До читання” Ілля Деркач рекомендує прочитати твори, які є каноном української літератури: „Хата” П. Куліша, „Кобзар” Т. Шевченка, „Повістки” (народні оповідання) Марка Вовчка, „Хмельницина” П. Куліша, „Вжинок рідного поля”, „Повістки” Квітки-Основ'яненка.

„Граматка” Пантелеймона Куліша (6) – унікальне видання, яке має значний потенціал для дослідників та вчителів сьогодення. Вона відкриває широкий спектр міжпредметних зв'язків, які стали важливими для розвитку освіти та культурної спадщини.

Вона корисна не лише для вивчення української мови та літератури, а й для інших предметів, таких як математика, історія України та основи християнської етики. Virізняється своєрідним підходом до інтеграції різних предметів, сприяючи взаємодії між ними та розумінню важливості культурного та мовного контексту для розвитку особистості.

Цю книгу можна розглядати як джерело „настанов нащадкам”, пропонуючи не лише вивчення мови, а й важливі культурні, історичні та національні аспекти. Вона сприяє не лише формуванню мовних та літературних навичок, але й розвитку національної свідомості та культурної спадщини. Таке вивчення дозволяє підтримувати та розвивати учнівське розуміння та повагу до власної культури, історії та мови.

Умовно книгу можна поділити на декілька розділів. Серед них можна виділити розділи, присвячені мові та літературі, вивченню релігійних аспектів, арифметиці та моральному вихованню. Кожен розділ спрямований на розвиток певних навичок та знань, які утворюють комплексний підхід до освіти та виховання: „Вступ”, „Правила для вчителя”, „Склади”, „Читання по верхамъ”, „Поглядь на Божу Правду, которою держитця світъ”, „Коротенька священная история”, „Коротка наука християнської віри”, „Пословиці”, „Арифметика”, „Велики слова изъ Письма Святого”, „Молитвы”, „Слово до письменнихъ”. Розглянемо детальніше кожен із них.

У *Вступі* Пантелеймон Куліш зосереджується на визначенні причин створення підручника, адресує його потенційним користувачам і формулює його основне завдання. Автор вказує на одну з ключових проблем початкової освіти свого часу – використання чужої мови для навчання дітей, що призводило до нецікавості, нерозуміння учнями матеріалу та розсіювання їхньої уваги. Він також вказує на ще один аспект – плату за навчання, що

ускладнювало доступ до освіти для українських дітей та стримувало поширення науки серед народу. Куліш підкреслює, що імперська влада використовувала ці обставини для своїх культурних втручань, враховуючи, що неписьменні люди легше підкорюються маніпуляціям: „...неписьменный человек – все одно, что темный на очи: куда поведет поводирь, туда и идет..”.

Автор стверджує, що ключовим для покращення розуміння науки дітьми є їхня якнайшвидша грамотність рідною мовою. Це, за його думкою, дозволить їм читати не лише власною мовою, але й зрозуміти текст інших джерел, таких як церковні та московські видання:

Автор також подає нам структуру підручника і його основну мету. Тобто книга створена для того, щоб навчити читати. Для цього тут підібрані настановчі піснеспів'я про наших предків і Божественні псалми; тут надруковані і споминки про давні давна і про війну з татарами й ляхами за віру. Крім того, книга містить розділ, присвячений арифметиці, що свідчить про бажання автора не лише навчити читання, але й розвивати когнітивні здібності та логічне мислення своїх читачів. Також важливим компонентом є надруковані християнські молитви, що підкреслюють важливість духовного розвитку і релігійних аспектів в освіті. Це різноманіття матеріалів, представлених у книзі, спрямоване на більш повне й глибше формування особистості та її універсального розвитку через навчання.

Також Пантелеймон Куліш додав азбуки – велику, маленьку, прописну, стрічну, криву. У розділі „Правила для учителя” містяться основи „кулішівки”, що визначали принципи та особливості цього підходу:

- 1) **Г** було замінено на **г**;
- 2) Літера **Ы** була замінена на **и**, але, ймовірно збережена, оскільки залишилася в Церковних книгах;
- 3) Літера **Е** замінена на **е** при твердому вимові та на **є** при м'якому вимові;
- 4) Літера **Ѣ** була замінена на **і**, але, ймовірно, залишена в тексті через збереження в Церковних книгах.

Ці правила відображали спроби стандартизації та модифікації писемності, пристосовані до особливостей вимови та практичного застосування у писемному мовленні.

Розділ „Склади” у методиці Пантелеймона Куліша охоплює дванадцять уроків читання, які розбиваються на дві частини. Перші шість уроків базуються на уривках із „Псалмів Давидових” Тараса Шевченка, тоді як наступні шість уроків присвячені уривкам з Старосвітської думи про гетьмана Наливайка.

Це методичне підґрунтя спрямоване на покращення читацьких навичок шляхом систематизації навчання читання за допомогою складів. Використання відомих літературних творів могло стимулювати інтерес учнів до читання та сприяти їхньому розвитку, дозволяючи розбудовувати текст на основі аналізу складової структури слів.

Розділ „*Читанне по верхамъ*” в Граматці Пантелеймона Куліша спрямований на розвиток розуміння прочитаного тексту. У порівнянні з попереднім розділом, де навчання відбувалося шляхом оволодіння навичками читання, у цьому розділі акцент робиться на розумінні змісту тексту. Незважаючи на повторення дванадцяти уроків, текстові матеріали складаються без переносів слів для більш детального вивчення.

Куліш рекомендує учням читати великими буквами, щоб потім, коли вони стануть письменними, змогли зручно читати й дрібним шрифтом. Ця методика може бути трактована так: поки дитина не сформулює свідомість, учитель повинен показувати їй те дрібне, що вона не сприймає або не розуміє.

У цьому розділі „Граматки” автор надає вчителям розробку підходу до роботи. Тексти з попереднього розділу подаються разом з тлумаченням слів, які не знайдемо в жодному стандартному довіднику. Кожен урок завершується узагальненням або „мораллю”, яка висвітлює певний аспект моральності чи життєвої філософії:

1. Про щедрість людини;

2. Про милосердя;
3. Про очищення від гріхів;
4. Про смиренність;
5. Пояснення, навіщо людині випробування (про стійкість);
6. Славить Господа із чистим серцем!

Ці узагальнення створюють контекст для розуміння текстів та пропонують інтерпретацію, спрямовану на розвиток духовних та моральних цінностей учнів.

Окремо хочу зупинитися на 7-12 уроках, які включають історичну наративну лінію подій, охоплюючи період історії України. Автор звертає увагу на вічний біль української землі, підкреслює єдність духу українського народу та описує занепад держав-імперій, які претендують на чужі території.

Особливий інтерес викликає восьмий уривок, де розглядається аспект затемнених сторінок української історії. Цікаво відзначити, що імена литовських правителів та їхні досягнення, а також філософію управління, були нещадно викреслені Російською імперією зі сторінок української історії. Між цією „спецоперацією” та написанням „Граматки” пройшло близько століття. Це стимулює роздуми про сприйняття цієї історії першими читачами фальшивої історії та можливість збереження пам'яті про події того періоду.

Відзначається опис історії України від золотоординської навали та Великого князівства Литовського до періоду Хмельниччини. Розглядаються Люблінська унія, позитивна політика литовських князів, взаємоповага між панами та селянами, а також причини та передумови повстання під проводом Наливайка проти Станіслава Жолкевського, що відобразили майнову нерівність та ополячення населення.

Підсумовуючи, у цьому розділі Куліш віддзеркалює історію України через призму різних періодів та подій, сприяючи розумінню важливих етапів історії та вихованню національної свідомості. У методичному коментарі він наголошує на важливості деталей при навчанні, пропонуючи вчителям

шукати глибше розуміння та завжди розвиватися, навчаючи інших. Хочу звернути увагу на методичний коментар до розділу, а саме на такі слова: *„Отъ же, навчаючи дітей письменства, показуй їмъ буйну печать, а самъ прочитуй дрібну, щобъ и самому порозумнійшать... Наука не любить ніякого примусу”*. Отже, навчаючи інших чогось загального, поверхового, потрібно знати деталі й дрібниці. Щоразу розвиватися, вчитися.

„Коротенька священная история”. У цьому розділі подано переказ Святого Письма. Текст адаптовано *„кулішівкою”*. Така адаптована форма Святого Письма допомагає вчителю розтлумачити основні моменти релігійної історії в доступній та зрозумілій формі для дітей які вивчають ці тексти вперше.

„Коротка наука християнської віри” можна описати як довідник основних принципів та вірувань християнства, створений у формі катехизму. Він висвітлює ключові аспекти віри та християнського життя, надаючи зрозумілі та конкретні відповіді на питання, що стосуються віри, моральних принципів, sacramентів та практичних аспектів християнського життя. Цей тип довідника є цінним ресурсом для християн, оскільки допомагає у глибшому розумінні власної віри та забезпечує основи для її практичного застосування в повсякденному житті. Такі *„порадники”* є корисними для того, щоб підтримувати та розвивати релігійну обізнаність та розуміння віри для вірян. Цікаво було читати, оскільки була знайома тільки з Катехизмом УГКЦ.

Розділ *„Пословиці”* у Граматиці Куліша відображає значення народних мудростей та життєвих принципів, закодованих у прислів'ях та приказках. Куліш звертає увагу на функціонал цих висловів, їх виразну мудрість та освітній характер, називаючи їх *«предківським завітом»* через їхнє значення як спадщини, яка передається від покоління до покоління.

Цей розділ присвячений аналізу та поясненню прислів'їв та приказок як важливих елементів культурного доробку. Куліш наголошує на їхній значущості як форми народної мудрості, яка вбрана в компактні, лаконічні

форми для передачі глибоких життєвих уроків. Він розглядає їхній повчальний характер та роль у формуванні моральних цінностей та етичних норм у суспільстві.

Крім того, Куліш розглядає процес утворення прислів'їв та приказок, вказуючи на їхнє походження від народних традицій, культурних звичаїв, а також відповідних історичних та соціокультурних контекстів. Він висвітлює, як ці вислови виникали в результаті узагальнення життєвого досвіду та мудрості народу, відображаючи його спостереження, філософію та підходи до вирішення життєвих ситуацій.

Цей розділ може слугувати важливим джерелом для розуміння культурних аспектів народної мудрості також як цінного джерела для дослідження етнографії та фольклору. Увагу привертають такі вислови: *Не той козакъ, що поборов, а той, що вивернувся; Було вчити, якъ у-перекъ подушечки лежало, а вже вповоджъ!; Не будь ні гіркий, ні солодкий: будешъ гіркий – прокленуть, а солодкий – проглинуть.*

Розділ „Арифметика” відіграє важливу роль у навчанні основ арифметики та числових операцій. Куліш звертається до молодших читачів, навчаючи їх правильно читати та писати цифри, розпізнавати та розрізняти позиції чисел – одиниці, десятки, сотні та тисячі, а також класифікувати числа за їхніми властивостями.

У цьому розділі розглядаються основні арифметичні операції: додавання, віднімання, множення та ділення, які пояснюються через конкретні приклади та задачі, що відповідають побутовому контексту. Такий підхід відповідає концепції Нової української школи (НУШ), яка сприяє зв'язку теоретичних знань з реальним життям та практичному застосуванню отриманих навичок.

Крім теоретичних пояснень, автор пропонує приклади, які допомагають засвоїти матеріал, використовуючи повсякденні ситуації. Це сприяє кращому розумінню та запам'ятовуванню математичних концепцій, оскільки вони подаються у звичних для дітей контекстах.

Цей розділ не лише вчить основ арифметики, але й розвиває логічне мислення, уміння розв'язувати задачі та застосовувати отримані знання у реальних ситуаціях, що є важливим етапом у математичній освіті молодших школярів.

Розділ *„Великі слова изъ Письма Святаго”* – цінний збірник крилатих висловів, які взято зі Святого Письма. Вони спочатку подані церковнослов'янською мовою, а потім перекладені „кулішівкою” (із покликанням звідки фраза). Після цього наведено авторське пояснення чи тлумачення даної фрази.

У цьому розділі Куліш пропонує читачам вивчення та розуміння значущих цитат з Біблії через тлумачення та власні коментарі. Він надає ключові вирази, які несуть в собі величезний духовний та моральний зміст, що пропонує читачеві глибше розуміння історичного та духовного контексту цих фраз.

Такий підхід до вивчення цитат із Святого Письма дозволяє читачам отримати змістовне розуміння та додаткові відтінки значення через авторське тлумачення. Це сприяє не лише засвоєнню текстів, але й допомагає у формуванні духовності, моральних цінностей та релігійної культури читачів.

У розділі *„Молитвы”* записано три основні християнські молитви церковнослов'янською мовою. Вони є важливими для християнського світу і їхня традиційна формула зберігається впродовж століть. Подання цих молитов церковнослов'янською мовою дозволяє читачам зануритися у духовну атмосферу минулих часів, відчувати специфіку та вагомість цих молитов у давній формі.

Цей розділ сприяє збереженню та розповсюдженню духовних цінностей. Вивчення цих молитов дозволяє читачам пізнати та осмислити християнську спадщину, зрозуміти її глибинний зміст та духовне значення.

У післямові *„Слово до письменнихъ”*, автор вкладає особливий акцент на мову як основний засіб спілкування та збереження культурної спадщини. Куліш розглядає мову як ключовий елемент ідентичності та споріднення

між мовними сім'ями, висвітлюючи спільні риси та зв'язки між різними мовами.

Підкресленням спільностей мов та їхніх коренів, Куліш підтримує ідею мовної єдності, яка спирається на глибинні зв'язки між різними мовами та культурами. Ця концепція формує уявлення про письменного українця як особистість, що розуміє і оцінює цей мовний контекст, має високий ступінь мовної та культурної компетенції.

Уявлення Куліша про письменного українця поєднує його здатність до читання, аналізу текстів та обчислювальних операцій з глибоким знанням власної історії, культури та духовності. Це обличчя письменного українця, яке здатне до критичного мислення, аналізу та розвитку через пізнання світу та культурних цінностей через мову та слово.

2. 5. Авторські та фольклорні текстові матеріали як ілюстративний компонент у букварях та читанках XIX – початку XX ст.

У підручниках XIX – початку XX століття, призначених для початкового навчання, авторські твори та фольклорні тексти відігравали значну роль у навчальному процесі. Ці тексти мали особливе значення як ілюстративний компонент.

Авторські, впроваджувалися для навчання читання та письма, але також несли в собі виховну функцію. Вони відображали моральні цінності, передавали певні життєві уроки та сприяли формуванню у дітей національного духу.

Фольклорні тексти, такі як загадки, прислів'я, приказки, народні казки та легенди, виступали як невід'ємна частина навчального матеріалу. Вони не лише допомагали у вивченні мови та розвитку читацьких навичок, але й передавали традиції та цінності українського народу, сприяючи збереженню культурної спадщини та формуванню національної свідомості учнів.

Ці тексти відіграли важливу роль у навчальному процесі, допомагаючи дітям не лише в оволодінні мовними навичками, але й усвідомленні моральних цінностей та укріпленні національної ідентичності.

У букварі Йосафата Кобринського фольклорні тексти, які включали прислів'я, байки та загадки, використовувалися як складова частина освітнього процесу для початкового навчання. Ці тексти були цінним додатком до навчальних матеріалів, використовувалися для навчання читання та письма, а також передавали певні цінності та моральні уроки.

Байки в букварі Йосафата Кобринського становлять важливу частину освітнього процесу, спрямовану на виховання та передачу моральних цінностей дітям через алегоричні оповіді про тварин. Давайте проаналізуємо їх:

Мураха і Коник: Ця байка передає моральний урок про працьовитість та наслідки бездіяльності. Мураха, яка працювала літом, показує, як важливо готуватися до майбутнього, тоді як коник, що пропускав літо марнуванням часу, потрапив у скрутне становище. Ця байка навчає дітей цінувати працю та відповідальність.

Лисиця і Ворона: Тут важливим є урок про обережність і недовіру до ситуацій, де кажуть милозвучні слова. Лисиця використала хитрість, щоб обманути ворону та взяти у неї сир. Ця байка навчає не вірити слівцям та бути обережним у стосунках з іншими.

Лев і Миша: Ця байка підкреслює важливість взаємодопомоги та того, що навіть найменший може допомогти в найважчий час. Миша, хоч і була дрібною, змогла допомогти левові визволитися з пастки. Ця історія навчає про важливість допомоги та того, що всі мають значення, незалежно від їхнього розміру чи статусу.

Ці байки в букварі Йосафата Кобринського мали ціль навчити дітей моральним цінностям, які є важливими у формуванні особистості та ставленні до оточуючого світу.

Загадки, як елементи букваря, відображають складність та різноманітність завдань, які використовувалися для розвитку мовлення та логічного мислення в дітей. Розглянемо їх:

Біле поле гусь на нім оре, чорне насіння, мудрий його сіє? Ця загадка стимулює асоціативне мислення, дозволяючи дітям звертати увагу на відповідності та взаємозв'язки між різними об'єктами. Вона також активізує знання про сільське господарство та рослинництво.

Кривеньке, маленьке, все поле збігає? Ця загадка сприяє розвитку просторового та образного мислення. Діти змушені уявити або припустити об'єкт, який може мати величину та форму, але при цьому може обходити всю площу.

Стоїть дуб, а на дубі дванадцять гілок, в кожній гілці по чотири гнізда, а у кожному гнізді по сім птахів? Ця загадка активізує математичне мислення та логічні навички. Вона спонукає дітей до рахункових дій та уявлення про різні аспекти природи, дозволяючи їм уявити складну систему у формі годинника.

Не тіло я і не дух, але крила маю і всюди мене повно: розумному я потрібен, дурному нудно зі мною, в польоті ніхто мене не пережене – ось так високо літаю. Ця загадка має психологічну складову, звертаючи увагу на важливість часу. Вона активізує уяву та вимагає логічного мислення для здогадки про щось абстрактне, а саме про поняття часу.

Загадки у букварі Кобринського не лише розвивають мовлення, а й використовуються для розвитку креативного та критичного мислення у дітей, вчать їх шукати відповіді за допомогою логіки та уяви.

Основним наповненням „Букваря для шкіл народних в Австрійській державі” (1) була інформація, спрямована на ознайомлення учнів з навколишнім світом через тексти, що містять різноманітні біблійні перекази, приповідки та моральні вислови. Це дозволяло учням не лише навчати читання, а й розвивати моральні цінності, етичні принципи та мудрість через вивчення та аналіз цих текстів.

У „Букварі...” також подана значна кількість приповідок, які передавали корисні життєві уроки і моральні цінності. Наприклад, приповідки, які підкреслювали важливість слова, мудрості, обіцянок та їх дотримання, вчили дітей розуміти важливість довіри та відповідальності: *Краще не обіцяти, ніж не дотримати слова; Мудрий мало говорить, а багато творить; Знає Бог з неба, що кому треба.*

Виховний зміст „Букваря” сконцентрований у читанкових текстах, серед яких були як унікальні авторські твори, так і відомі та затверджені в попередніх букварях, як-от: „Діти і Кошик”, „Непослушний Никольцьо”, „Совісний (сумлінний) Стефан”, „Злосливий Мартин”, „Добрі діти” та інші, створювали можливість учням сприймати та розуміти сюжети, розвивати мовленнєві навички та вчити принципам моралі та етики через історії та життєві приклади.

Отже, „Буквар для шкіл народних в Австрійській державі” був не лише засобом для вивчення мови та читання, а й важливим інструментом для формування моральних цінностей, розвитку літературної культури та навичок аналізу текстів у широкому контексті соціокультурного оточення.

Загальна кількість прислів'їв і приказок, зафіксованих у досліджуваних букварях і граматках, становить майже 200 одиниць (194). З них – у кількох джерелах знаходимо 17 прислів'їв та приказок – найбільш уживаних, поширених на всій українській етномовній території, що становлять загальноукраїнський фразеологічний фонд:

1. Бог бачить з неба, що кому треба.
2. Без Бога, ані до порога.
3. Бог дав, Бог взяв.
4. Брехнею увесь світ пройдеши – та назад не вернешся.
5. Виори мілко, а посій рідко, – уродиться дідько.
6. Громада – великий чоловік!
7. За дурною головою нема ногам упокою
8. За сиротою Бог з калитою.

9. За моє жито, ще мене бито.
10. Казав пан: кожух дам – та й слово його тепле.
11. Кому Бог допоможе, то все переможе.
12. Не плюй у колодязь: згодиться напиться.
13. Нехай буде, як кажуть люде.
14. Не той убогий, що мало має, а той, що багато жадає.
15. Проханий шматок горло дере.
16. Розумний молиться, а дурень плаче.
17. Що буде, те буде, а буде те, що Бог дасть.

У „Граматці української мови” за редакцією І. Деркача (3) зафіксовано 6 прислів’їв та приказок, яких немає в інших букварях та граматках серед досліджуваних у даній роботі:

1. Аби болото, а жаба буде.
2. Воля – козака доля.
3. Диво, що у пана жінка хорша.
4. Катюзі по заслугі.
5. Читайте, читайте, знатимете на чім світ стоїть.
6. Що громаді, те й бабі.

У „Букварі...” (7) Шевченка зафіксовані 10 прислів’їв та приказок, яких немає в інших досліджуваних у нашій роботі джерелах:

1. Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі
2. Аби мені місяць світив, а зорі я і кулаком дістану.
3. Або ти, тату, йди по дрова, а я буду дома. Або ж я буду дома, а ти йди по дрова.
4. Багато панів – а на греблю нікому.
5. Гості першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь, хоч додому їдь.
6. Застав дурного Богу молитися – то він і лоб проб’є.
7. З брехні не мруть – лиш віри не ймуть.
8. З дужим – не борись, з багатим – не судись.

9. Кому, кому, а куцому буде!

10. Не вір, а звір, як не вкусить то налякає.

Особливістю „Граматки” П. Куліша (6) також є те, що у ній ми зафіксували понад 20 прислів'їв та приказок, що не увійшли у склад інших підручників:

1. Бог – Батько: як буде нас держати, то буде й годувати.
2. Було вчити, як у-перек подушки лежало, а вже вповодж!
3. Де врода, там і сила.
4. Добре братство краще багатства.
5. Дурень камінь у воду кине, а десять розумних не витягне.
6. Душі не вбивай – правду виявляй.
7. Кого Бог хоче покарати, то перше розум одійме.
8. Лінивий двічі робить, скупий двічі тратить.
9. Ледача та дівка, що сама себе хвалить.
10. Науки за плечима не носить.
11. Не будь не гіркий, ні солодкий: будеш гіркий – прокленуть, будеш солодкий – проглинуть.
12. Не вмирає віковий, тільки часовий.
13. Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся.
14. Не штука наука, а штука розум.
15. Отцева і материна молитва зо дна моря рятує, а проклін у калюжі топить.
16. Поті старець плохий, поки собаки не оступлять.
17. Правда не втоне в воді, не згорить у огні.
18. Трудяща копійка годує до віка.
19. Хвали чуже, а своє й без похвалок добре.
20. Хто годен, той не голоден.
21. Чуже переступи, да не займи.

У „Букварі...” Й. Кобринського (4) таких прислів'їв і приказок – 32:

1. Будеш дула, будеш їла, не будеш дула – не будеш їла.

2. Великий рот у вола, а говорити не може.
3. Велике дерево по колі росте.
4. Волом зайця не догонеш.
5. Голова велика, а розуму мало.
6. Голого легко голити.
7. Давали, а не виймали.
8. Де не горить, там си не куріє.
9. Забагаємо си печеного льоду.
10. Іде зима, кожуха нема.
11. І пес за ним не завіє.
12. Кінець вінець.
13. Коли мед, то ложкою.
14. Кому ся веде, тому і когут несе.
15. Купити, не купити, торгувати можна.
16. Маюся як голий у терню.
17. Медок солодкий, а язичок дере.
18. Нагинай гилляку, доки молода.
19. Надіявся дід на мід, та без вечері ліг.
20. Надіявся циган на пироги, та коршу не їв.
21. На синку рака, обухайся та молоти.
22. Не то сирота, що родини немає, а то, що долі немає.
23. Не утікає пес від колоча, але від бича.
24. Нім сонце зійде, роса очі виїсть.
25. Очі би їли, а губа не хоче.
26. Печені голуби не летять до губи.
27. Піди з дурним на раки, а він ловить жаби.
28. Ранок, панок.
29. Родом кури чубаті.
30. Сам бик землю борикає і на себе кидає.
31. Тоді коваль залізо кує, коли гаряче.

32. Чим бик на вик, тим і реве.

„Буквар для шкіл народних в Австрійській державі” (1) пропонує нам 22 прислів'я та приказки, які не зустрінемо в інших досліджуваних джерелах.

1. Без муки нема науки.
2. Без охоти не спори роботи.
3. Бога взивай, руки прикладай.
4. Боже поможи, но ти небоже не лежи.
5. Весна раз красна.
6. Все мине, но чеснота і гріх залишаться.
7. Гадка за горами, а смерть за плечима.
8. Горько зароби, солодко з'їж.
9. Кінець діло хвалить.
10. Ліпше не обіцяти ніж слова не додержати.
11. Ліпше кривду терпіти, ніж кривду творити.
12. Легко прийде, легко піде.
13. Мудрий мало говорить, а більше творить.
14. На перед си не випихай, і з ззаду не залишайся.
15. Нема нічого злого, щоби на добре вийти не могло.
16. Порожній сусід гудить, повний мовчить.
17. Святий спокою, гаразд з тобою.
18. Хто чисту совість має, легко умирає.
19. Що правда, то не гріх.
20. Яке життя, така і смерть.
21. Як хто дбає, так і має.
22. Як собі постелиш, так си і виспиш.

„Українська абетка” Миколи Гатцука (2) містить 86 таких прислів'їв та приказок:

1. Біг суде не так, як люде.
2. Біг гріхом карає.
3. Більш купи лиха не буде, а коли буде, - то чорт його відбуде.

4. Буде правда – буде рада.
5. Буде колись правда, - пожила та гада.
6. Варенички доведуть, що і хліба не дадуть.
7. Велетень в громаді, як правда в праді.
8. Відкраяний шматочок вже добре не притулиш.
9. Від серця до Бога навростець дорога.
10. Від лихого чоловіка урвавши поли тікай.
11. Видко пана по жупану.
12. Вовка ноги годують.
13. Вовка у ліг, а він ся у луг.
14. Уродила мама, що не прийме яма.
15. Глумає верша з болода, аж гульк і сама в болоті.
16. Горе – море: пий його – не вип'єш його.
17. Гріх по дорозі бій, та до нас плиг.
18. Далеко – та легко, а близько – та слизько.
19. Дай панові покуштувати, а він і гамкне.
20. Дай йому пучку, а він за всю ручку.
21. Двічі літа не буває.
22. Де борошно, там і порошно.
23. Де люде – там нуде (гуде).
24. Де люде – там верба.
25. Де-ж люде – там і лихо.
26. Де козак – там і слава.
27. Дівиця, як чорт на попа.
28. Доброму чоловіку продовж Боже віку.
29. Добра жилба, коли сварки нема.
30. Добре козак бачи, де отаман скаче.
31. Думка ген-ген вітає, а смерть за плечі хапає.
32. Дурень думкою багатіє.
33. Дурня і в церкві б'ють.

34. Жарту глечичок, поки не луснуу.
35. Жінка-лозинка: куди схоч похилиш.
36. Жінка-княгинка, а хата неметена.
37. Журбою лиха не перейдиш.
38. Загоїться, поки весілля скоїться.
39. З багна хліба не спечеш.
40. З дурнем зчепитись – дурнем зробитись.
41. З ним бува, а камінь у пазусі тримай.
42. Здавсь циган на свої діти.
43. Інша рада – гріш як зрада.
44. Кожний у світі своє лихо має.
45. Коли б він за плуга встався, то б від світа відцурався.
46. Коли б людям гадалося, коли лихо скувалося.
47. Коли москаль каже сухо, задубись по вухо.
48. Коло борошна – порошно.
49. Кри хова погане, а воно ж таки гляне.
50. Коли зле гадаєш, чом-ж Бога благаєш?
51. Лайка лайся, бо з дідком знайся.
52. Краще їсти хліб з водою, ніж буханець з бідною.
53. Малі діти – мале лихо.
54. На злиднях збудовано, та злиднями ж годовано.
55. Наш Луг – батько, а Січ – мати, - отде треба помирати!
56. На Бога складайся, розуму-ж тримайся.
57. На тобі небоже, що мені негоже.
58. Не уклонюсь багачц, бо сам хліб молочу.
59. Не їла душа часнику – не смердітиме.
60. Не кожна Ганна гарна.
61. Не суйся прожогом у воду.
62. Не все ж Біг дарує, про що люд міркує.
63. Ошуком злидні перебувають.

64. Панів боються, а в простолюди чуби звуться.
65. Плють йому у вічі, а він скаже, що двічі.
66. Пішла б Ганна за пана, та пан не бере.
67. Правда в світі невічиця, та все ж колись визначишся.
68. Псюка бреше – вітер несе.
69. Роби небоже, то Біг допоможе.
70. Розумний чоловік зазделегідь готує.
71. Скажи враже, як пан каже.
72. Смачне у глечики молоко, та головка не влізе.
73. Степ та воля – козацька доля.
74. Те ж наде, що й ваде.
75. Той хто тяме – не той, хто тягне.
76. Хіба ж про те нам розум мати, щоб на кривду брата дбати.
77. Хіба ж є пани, яким гроші не милі?
78. Хліб їж, а правду ріж.
79. Хоч гірше, аби не інше.
80. Хоч правду женут люде, та ж правда завше буде.
81. Хто лихом жартує, того ж коштує.
82. Хто не уважає тата, покуштує ката.
83. Хто рано встає, тому Біг дає.
84. Хто не звик правди поважати, то завше ляси панувати.
85. Чи бач які розкоші, а кишені чортма грошію
86. Щастя, як трясце: кого схоче нападе.

Прислів'я, вміщені у букварях і граматках, мають у собі глибокий сенс, багатовікову народну мудрість, народний гумор. Вони виступають як важливий елемент у формуванні особистісних та соціальних навичок дітей. Повчальний зміст багатьох прислів'їв і приказок і в наш час актуальний. На уроках з української мови та в позакласній роботі вони можуть послужити добрим матеріалом для співбесіди, щоб сучасні школярі виявили свою

здатність розуміти зміст прислів'я чи приказки й могли описати ситуації, в яких вони доречні.

Висновки до розділу 2. У передмовах та післямовах навчальних видань XIX – початку XX століття упорядники висвітлювали своє бачення освіти. Вони не лише формулювали мету та завдання підручників, а й давали методичні вказівки для навчального процесу. Ці тексти відображали педагогічні переконання та підходи до навчання того часу, ставлячи конкретні цілі перед учнями та підкреслюючи важливі аспекти педагогічної філософії авторів. Однак, наявність чи відсутність передмови та післямови не впливала на рівень методичних порад та розкриття суті видання.

Букварі та граматики, що використовували у XIX – на початку XX ст., були не просто засобом передачі знань. Вони були структуровані таким чином, щоб не лише формувати базові навички читання й письма, але й сприяти глибшому розумінню національної культури, історії та моральних цінностей.

Ці підручники були спроектовані з урахуванням потреб учня, вони вміщували різноманітні завдання, які не лише розвивали когнітивні здібності, але й підкреслювали важливість патріотизму та національної самосвідомості. Упорядники цих видань не обмежувалися тільки технічною стороною освіти, а й намагалися впливати на формування етичних цінностей та громадянської свідомості у молодого покоління.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ВИКОРИСТАНОГО В НАВЧАЛЬНИХ ВИДАННЯХ 1840-х–1870-х рр.

З лексико-фразеологічної точки зору, букварі та читанки ХІХ - початку ХХ століття відігравали важливу роль у формуванні словникового запасу та розвитку мовленнєвих навичок молодого покоління. Ці навчальні матеріали були насичені різноманітними лексичними одиницями, включаючи загальноповсякденну лексику, фразеологізми та діалектні вирази.

Тематична спрямованість відображала широкий спектр понять, від сільського господарства та природи до родинного життя та шкільних ситуацій. Цей підхід полегшував усвідомлення нових слів через їх пов'язаність із реальними життєвими ситуаціями.

Фразеологізми виконували функцію не лише засобу передачі певних виразних концепцій, але й відображали культурні та історичні аспекти, надаючи мові особливого відтінку та сприяючи глибшому розумінню культурних особливостей.

Авторські твори та фольклорні тексти, такі як казки, легенди, прислів'я та загадки, не лише розширювали словниковий запас, але й передавали традиції, цінності та сприяли утриманню культурної спадщини та формуванню національної свідомості.

Унікальність діалектної лексики в цих матеріалах відображала регіональні особливості та місцевий колорит мови, сприяючи усвідомленню різноманітності та багатства мовленнєвих варіантів.

Усі ці аспекти разом з тим, що матеріали базувалися на реальних ситуаціях та відображенні повсякденного життя, сприяли не лише набуттю мовних навичок, але й усвідомленню культурної спадщини та національної ідентичності.

„Буквар для шкіл народних в Австрійській державі” (1871) є важливим джерелом для поглиблення лексичного розмаїття та розширення словникового запасу учнів. Особливу увагу слід звернути на розділ „Речі до

погляду”, який є значущим елементом для усвідомлення конкретних понять через наочне представлення відповідної лексики. Цей розділ містить слова, які умовно групуються за семантичними ознаками чи тематичними категоріями. Такий підхід сприяє не лише засвоєнню нових слів, а й формуванню учнями чітких асоціацій між поняттями, розвитку логічного мислення та розумінню тематичних взаємозв’язків. Це сприяє не лише розширенню лексичного запасу, але й усвідомленню структури мови та вивченню понять через їх концептуальні зв’язки. Ми умовно об’єднали їх за семантичним спрямуванням у такі категорії:

1. Навчальне приладдя: *книжка, таблиця, папір, чорнило, перо, писчик, олівець, крейда, лінійка.* Ці слова, пов’язані з навчальним приладдям, відіграють важливу роль у розвитку мовлення учня за декількома аспектами. Перш за все, вони введуть учня в специфіку мови, пов’язаної з навчальною сферою. Крім того, ці слова сприяють формуванню уявлення про конкретні об’єкти та їх функції в навчальному процесі. Учні, ознайомлені з цими термінами, здатні використовувати їх для опису предметів, процесів та дій, пов’язаних з навчанням та виконанням завдань. Це розвиває їх здатність до точного та чіткого вираження думок. Знання цієї лексики також сприяє розширенню словникового запасу учня, що стимулює когнітивний розвиток та уміння здійснювати аналіз та синтез інформації, використовуючи термінологію, характерну для навчальної діяльності. Крім того, ці слова можуть стати основою для побудови тематичних текстів чи розповідей, що сприяє розвитку навичок письма та усного мовлення. Учні, здатні докладно описати чи пояснити процес використання цього навчального приладдя, розвивають свою здатність логічно структурувати власні висловлювання та використовувати мовні засоби для передачі інформації. Отже, ці слова на позначення навчального приладдя не лише впливають на розвиток мовлення учня, а й сприяють формуванню комплексу навичок, необхідних для успішної комунікації та навчання в академічному середовищі.

2. Назви предметів інтер'єру: *стіл, крісло, стілець, лавка, підніжок, скриня, дзеркало, ложе.* Ці слова, що стосуються елементів внутрішнього оздоблення, можуть вплинути на розвиток мовлення учня, даючи йому можливість описувати оточення та виражати власні сприйняття та емоції відносно простору. Інтенсивне використання цієї лексики сприяє розширенню словникового запасу та розвитку мовленнєвих навичок. Основний вплив полягає в збагаченні учня різноманітними термінами, що описують предмети та об'єкти навколишнього середовища. Засвоєння цієї лексики дозволяє учням точніше, детальніше та виразніше передавати інформацію про предмети оздоблення, розповідати про їхні функції, форму та специфіку використання. Крім того, вони є частиною тематичних груп у текстах або усних висловлюваннях, спонукаючи учнів до побудови наочних описів, розповідей чи складання сценаріїв. Це сприяє розвитку креативності та уяви, адже учні намагаються деталізувати та ілюструвати об'єкти оздоблення, створюючи яскраві образи у своїх висловлюваннях. Вивчення цієї лексики також сприяє формуванню мовленнєвої компетенції, здатності до точного вираження своїх думок, а також розвитку мовних навичок у контексті описування, порівняння та аналізу. Отже, слова, що характеризують елементи внутрішнього оздоблення, не лише збагачують словниковий запас учня, але й сприяють розвитку його мовленнєвих навичок, умінню точно висловлювати свої думки та уявляти та описувати предмети навколишнього середовища.

3. Частини будівлі: *стіна, стеля, стріха, поріч, піч, вікно, двері.* Ці слова, пов'язані з компонентами будівлі, мають важливе значення для розвитку мовлення учнів через низку факторів. Вони сприяють розширенню словникового запасу, допомагаючи учням описувати фізичні аспекти будівель та їх структуру. Завдяки цій лексиці учні можуть більш точно та детальніше висловлювати свої думки про різні частини будівель, їх роль у функціонуванні та їхню внутрішню та зовнішню архітектурну структуру. Ці слова також сприяють формуванню логічного мислення та умінню

структурувати інформацію. Учні можуть їх використовувати для порівняння, класифікації та опису різних типів будівель та їх компонентів. Це розвиває вміння встановлювати аналогії, робити висновки та аргументовано висловлювати свої думки. Крім того, знання цієї лексики стимулює розвиток уяви та творчості. Учні можуть використовувати ці слова для створення описових текстів, наочного опису будівельних об'єктів або розповіді про їхню конструкцію. Це сприяє розвитку комунікативних навичок учнів, адже вони навчаються ефективно та виразно висловлювати свої думки через мовлення. Отже, слова, пов'язані з компонентами будівлі, не лише збагачують словниковий запас учнів, але й сприяють їхньому розвитку мовленнєвих та когнітивних навичок, умінню систематизувати інформацію та висловлювати власні думки.

4. Назви приміщень: *світлиця, комора, кухня, півниця, сходи, підсінок, підвал, дах, стріха, комин.* Слова мають значний вплив на розвиток мовлення учнів, оскільки вони дозволяють не лише описувати функціональне та архітектурне обладнання будинків, а й розуміти особливості їх конструкцій та призначення. Вони сприяють розширенню словникового запасу учнів, надаючи їм можливість точніше та докладніше описувати житлові приміщення, їх призначення та структуру. Засвоєння лексики допомагає учням виражати власні думки про різні частини будинків, їхню функціональність та співвідношення між ними. Також ці слова можуть стати основою для побудови описових та науково-технічних текстів. Учні можуть створювати наочні описи житлових приміщень, їх конструкцій та особливостей, що сприяє розвитку їхньої уяви та аргументації. Отже, слова, що використовують на позначення приміщень, впливають на розвиток мовлення учнів, сприяють розширенню їхнього словникового запасу, удосконаленню мовленнєвих навичок та умінню систематизувати та висловлювати власні думки.

5. Професійний реманент: *ніж, ножиці, голка, пила, сокира, молоток, гбель, мотика, сверло, лопата, кліщі.* Ці слова відіграють важливу роль у

розвитку мовлення учнів через різні аспекти. Основний вплив полягає в тому, що вони допомагають учням вчитися виражати конкретні поняття та різноманітні процеси за допомогою спеціалізованої професійної лексики. Вони стимулюють розвиток специфічного мовлення, оскільки дозволяють учням розуміти й використовувати терміни, що характерні для різних видів професійного обладнання. Крім того, ці слова можуть стати основою для створення текстів, де учні можуть описувати процеси використання певного інвентарю, розповідати про його функціональність та призначення. Знання цієї лексики також розвиває уміння учнів порівнювати, аналізувати та класифікувати різні види інструментів, що сприяє їхньому критичному мисленню. Отже, слова, що використовують на позначення професійного інвентарю, не лише збагачують словниковий запас учнів, але й сприяють розвитку їхнього мовлення та логічного мислення.

6. Назви одягу головних уборів, взуття: *свита, сподні, камізелька, капелюх, чепець, шапка, хустка, краватка, запаска, плащ, черевики, чоботи, панчохи, рукавичка.* Ці слова сприяють розширенню словникового запасу та допомагають учням у точному описі та розумінні функцій та характеристик різних предметів одягу. Оволодіння цією лексикою допомагає учням у виборі правильного терміну для опису одягу та його частин, сприяє розвитку мовленнєвих навичок та розумінню різноманітних характеристик та призначення предметів одягу. Крім того, вони можуть стати основою для побудови наочних описів одягу, оскільки учні використовують цю лексику для створення описових текстів, розповідей. Це сприяє розвитку уяви та творчих навичок, адже учні намагаються деталізувати та ілюструвати предмети одягу у своїх висловлюваннях. Вони можуть використовувати ці слова для створення текстів, де описуються стилі та функціональність різних видів одягу, що розвиває їхні комунікативні навички та уміння ефективно висловлювати свої думки через мову.

7. Назви страв та продуктів харчування: *хліб, поливка, м'ясо, ярина, масло, сир, овочі, калачі, картопля.* Слова, пов'язані із стравами,

допомагають розвивати словниковий запас учня, особливо в контексті їжі та харчування. Вони можуть стати відмінним засобом для вивчення нових слів, опису текстів, та створення асоціацій між харчами та їх описом.

8. Назви напоїв: *вода, молоко, гербата, пиво, квас, вино, кава.* Такі слова допомагають розширити словниковий запас та вміння описувати приготування напоїв та їх властивостей.

9. Назви посуду: *миска, таріль, фляшка, склянка, горшки, збанки, ножі, вилки, ложки, чарки.* Ці слова допомагають учням навчитися описувати предмети, які вони використовують щодня. Це може сприяти розвитку мовленнєвих навичок та вміння використовувати мову для опису рутинних ситуацій.

10. Назви людей за віковою категорією: *дитина, хлопець, дівчина, молодець, панна, муж, жона, старик, старушка, пан, паня.* Ця категорія слів допомагає вивчити та розрізнити різні вікові групи та їх характеристики. Вона корисна для розвитку соціальних навичок та вміння описувати людей за їх віком.

11. Назви людей за спорідненістю і свояцтвом: *отець, мати, син, донька, дід, баба, внук, внучка, брат, сестра.* Вивчення таких слів допомагає розуміти сімейні зв'язки та встановлювати зв'язки між рідними. Це сприяє розвитку здатності описувати родинні стосунки та розумінню їхньої важливості.

12. Назви професій: *рільник, священник, лікар, суддя, купець, воїн, ремісник, фірман, корабельник, пастух, наємник, слуга.* Слова, що описують професії, допомагають розширювати словниковий запас та розуміти різноманітні сфери зайнятості. Вони можуть сприяти розвитку уявлення про різні професії та їх функції.

13. Назви свійських тварин: *пес, кіт, корова, віл, кінь, осел, коза, поросся, кугут, курка, гуска, качка, голуб, пантарка, пава.* Навчання слів, що описують тварин, сприяє розвитку природничих знань та вчить розрізняти різні види тварин, їх характеристики та поведінку.

14. **Назви рослини:** *дерево, корч, збіжжя, трава, зілля, губи, мох, пліснява*. Вивчення слів, що описують рослини, розвиває словниковий запас учня в сфері ботаніки та природничих наук. Це сприяє збагаченню мовлення та може викликати інтерес до природи.

15. **Матеріали:** *камінь, дрова, срібло, золото, залізо, глина, вовна, льон, конопля, шовк*. Слова, пов'язані з матеріалами, вчать про різноманітність матерії та їхнє використання. Це корисно для розуміння властивостей матеріалів та їхнього застосування в різних сферах життя.

16. **Назви ремісників:** *мельник, пекар, різник, швець, кравець, муляр, тесля, столяр, коваль, слюсар, скляр, гончар, стельмах, римар, ткач, красильник, боднар, каменярь*. Ці слова описують людей, які виробляють різні предмети, і можуть сприяти розумінню процесів виробництва та ремесел.

17. **Назви диких тварин:** *олень, серна, заєць, вивірка, їжак, миша, борсук, слон, куниця, тхір, лис, вовк, ведмідь*. Вивчення цих слів допомагає розуміти різноманітність тваринного світу та їхню взаємодію з природою.

18. **Назви рослин та їх частин:** *дуб, липа, бук, явір, береза, тополя, верба, вільха, каштан, смерека, сосна, ялиця, яблунька, груша, горіх, слива, черешня; пень, крона, гілля, листя, насіння, бадилля, стебло*.

20. **Назви городніх культур:** *салат, капуста, броква, кальрепа, біб, редька, огірок, горох, чечевиця, морква, цибуля, порей*. Слова, що описують овочі та рослини, корисні для вивчення сільськогосподарських культур та харчових рослин.

21. **Назви будівель:** *двір, церква, замок, стодола* допомагають розуміти будівництво та архітектуру, розпізнавати різні типи будівель та їх функції.

22. **Назви птахів:** *горобець, зяблик, жайворонок, ластівка, синиця, кіс, ворона, яструб, орел, сова*. Ці слова вчать про різноманіття птахів, їхнє життя та звички. Вони сприяють розумінню природничих процесів та біології птахів.

23. **Назви зернових культур:** *пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, гречка, просо, картопля, льон, ріпа*. Назви різних зернових допомагають у

розумінні сільськогосподарських культур, харчових властивостей та використання.

24. **Назви аграрного обладнання:** плуг, граблі, серп, коса, мотика, лопата, віз. Ці слова допомагають у розумінні сільськогосподарських процесів та інструментів, які використовують у сільському господарстві.

25. **Анатомічні назви людини:** голова, суглоби, тулуб, чоло, очі, тім'я, ніс, лице, уста, борода. Слова, що описують анатомічні деталі, допомагають у розумінні будови людського тіла та його функцій. Це важливо для вивчення біології та медицини.

26. **Назви плазунів та земноводних:** жаба, ящірка, гадина, черепаха, крокодил. Ці слова описують різноманіття холонокровних тварин і можуть сприяти розвитку знань про фауну та природу.

27. **Назви порід риб:** короп, щупак, лосось, оселедець, сардель, мерена, сандач, лин. Назви риб допомагають вивчати водний світ та різноманітність риб'ячих видів, їхні особливості та звички.

28. **Назви плодів (ягід, фруктів):** яблуко, грушка, сливка, черешня, вишня, брусниця, мореля, горіх, мигдаль, помаранча, каштани, цитрина. Слова, пов'язані з фруктами, вчать про різноманіття їстівних плодів та їхні властивості.

29. **Назви кущів:** порічка, малина, чорниця, горіх, терен, суниця. Назви кущів розширюють знання про рослинний світ та його використання в сільському господарстві та ландшафтному дизайні.

30. **Ландшафтні назви:** гора, долина, луки, рілля, город, ліс, потік, ріка, став, озеро. Ці слова допомагають описувати та розуміти різноманітні природні області та їхні особливості, сприяючи розвитку знань про географію та екологію.

31. **Назви комах:** муха, бджола, мотиль, хрущ, гусінь, павук, мурашка, рак, слимак, мушля, червак. Назви комах допомагають вивчати світ комах, їх роль у природі та їхню біологію.

32. **Назви квітів:** *ружа, гвоздика, лілія, фіалка, дзвіночки, незабудка, блават.* Слова, що описують квіти, розвивають знання про квітковий світ, їхні види та використання у дизайні та сільському господарстві.

33. **Назви космічних об'єктів:** *земля, сонце, місяць, зірки.* Назви космічних об'єктів допоможуть розкрити знання про космос, планети, зорі та інші астрономічні явища.

34. **Анатомічні назви представників тваринного світу:** *ріг, крило, ніготь, пазурі, копито, плавник, рот, дзьоб, хвіст.* Ці слова вчать про будову тіла тварин, їхні органи та функції, сприяючи розвитку знань про біологію та тваринний світ.

36. **Назви природних явищ та метеорологія:** *дощ, сніг, лід, град, блискавка, грім, хмари, морок, роса, веселка, день, зоря рання, зоря вечірня, ніч.* Назви природних явищ вчать про різноманітність погодних умов та явищ, сприяючи розвитку знань про природу та метеорологію.

Ці категорії слів можуть бути корисними для різних аспектів навчання, починаючи від розвитку мовленнєвих навичок до розуміння світу навколо нас. Їх вивчення допомагає учням розширити свій словниковий запас та вміння використовувати мову для опису своїх спостережень та думок.

Фактичний лексичний та фразеологічний матеріал, що його використовували з навчальною метою автори букварів і граматик понад 150 років тому, може прислужитися і в сучасному навчальному процесі – не лише під час вивчення лексикології, лексикографії та фразеології у шкільному курсі української мови, а й протягом усього періоду середньої освіти та предметів суспільно-гуманітарного циклу.

Найповніше ми можемо реалізувати мовний матеріал у 5 та 6 класах у розділах „Лексикологія”, „Лексикографія”, „Фразеологія”, „Пунктуація”. Розглянемо детальніше кожен із них. Для вивчення лексики української мови у першому циклі базової середньої освіти та використання результатів дослідження на уроках ми можемо використати такі теми: *Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова. Тлумачний словник. Групи слів за*

значенням: синоніми, антоніми, омоніми. Пароніми. Групи слів за походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова. Активна й пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми. Групи слів за вживанням: загальнонавчальні й обмеженого вживання. Стилiстично забарвлені слова. Діалектні, професійні слова й терміни. Кожна з цих тем передбачає ретельне опрацювання лексичного складу української мови.

Для безпосереднього вивчення фразеології можемо використати такі теми: *Фразеологізми. Різновиди фразеологічних одиниць (прислів'я, приказки, крилаті вирази, афоризми). Джерела українських фразеологізмів. Фразеологізми у мовленні людини. Фразеологічний словник.*

В інтегрованому мовно-літературному курсі можна об'єднати вивчення усної народної творчості з мовними темами всіх рівнів. Як ілюстративний матеріал для вправ можна використовувати і у другому циклі базової середньої освіти (7-9 клас).

Здійснивши аналіз програм з української мови, знайшли норми, які дозволяють, ба більше, рекомендують використовувати такі тексти на уроках української мови без прив'язки до теми уроку. Насамперед це завдання, закладені в освітні програми. Пропоную звернути увагу на 2 із них: „розкриття потенційних можливостей мови для життя й діяльності людини, суспільства”, „виховання потреби пізнавати мовне розмаїття (фонетичне, лексичне, фразеологічне, граматичне)”. Для реалізації цих завдань учителі повинні дотримуватись принципів інструментальності, доступності, систематичності й логічної послідовності, соціалізації, культуровідповідності, комунікативної значущості.

Для успішної апробації дослідження, ключові компетентності у поєднанні з уроками розвитку зв'язного мовлення дають можливість широко використовувати результати в педагогічній діяльності. Розглянемо детальніше компетентності та теми уроків, на яких можна їх застосувати.

1. Вільне володіння державною мовою – дискусія та есе на тему *„Роль мови у державотворенні й становленні громадянина”*, в яких варто обговорити віхи діяльності видатних письменників – Т. Шевченка, М. Шашкевича, П. Куліша – як культурно-освітніх діячів та розкрити вплив їхньої творчості на формування національної свідомості українців, на розвиток української літературної мови, зацентрувавши при цьому увагу на змісті букварів, граматок, читанок – як особливих підручників свого часу, за якими могли навчатися і діти, й дорослі, і не тільки навчатися, а й усвідомлювати себе українцями, людьми християнської моралі любові до ближнього і букварів у становленні української мовної норми та громадянина. Й. Кобринського

2. Здатність спілкуватися рідною мовою – *„Рідна мова як чинник етнокультурної ідентичності”*, де варто пригадати історію створення навчальних посібників саме українською мовою у часи бездержав'я.

3. Екологічна компетентність – *„Здоров'я людини і здоровий спосіб життя – важливі людські цінності, запорука успішного навчання та гармонійного розвитку особистості”*, де було б корисно й цікаво для учнів ознайомитися з матеріалами з *„Букваря...”* Й. Кобринського (*„Правила, за якими потрібно берегти здоров'я”* та з *„Читанки”* М. Шашкевича (*„Коротейкі науки”*).

4. Громадянська компетентність – *„Культурні й духовні цінності українського народу”*.

5. Соціальна компетентність – *„Належність людини до певної соціальної спільноти”*.

6. Культурна компетентність – *„Культурні й мистецькі здобутки України й світу”*.

7. Підприємливість і фінансова грамотність – есе на тему *„Вартість виготовлення книги: від рукописних пам'яток до сучасних технологій”*; *„Доступність букварів та читанок для школярів кінця XIX – початку XX століття”*.

Серед літературних дисциплін – на вступних уроках в усіх класах середньої школи можна розкрити роль букварів та граматок в українському (та зарубіжному книгодрукуванні). Не можемо оминати і блоки усної народної творчості та байок у 5–9 класах, де варто розглянути прислів'я та приказки, байки. У 9 класі учні вивчають „Думу про Марусю Богуславку” та „Псалми Давидові” Т. Шевченка. При цьому варто зацентувати, що ці тексти – традиційні для шкільних підручників, адже як матеріал для читання їх умістив і П. Куліш у „Граматці”, і Т. Шевченко в „Букварі. Розвиваючи цю думку, результати можна апробувати в 9 класі під час вивчення творчості Пантелеймона Куліша, Т. Шевченка. Під час вивчення Біблії на уроках української та зарубіжної літератури в 9 класі, тексти релігійного характеру із букварів та читанок стануть у пригоді як ілюстративний матеріал.

Варто про них згадати і на уроках мистецтва у 8–11 класах, у відповідних розділах. Використовуючи міжпредметні зв'язки, у 7 класі на уроках всесвітньої історії (Тема: *Середньовічна культура Західної Європи: винаходи*), у контексті спадщини Й. Гутенберга потрібно згадати і про наших першодрукарів навчальних книжок. У курсі історії України результати дослідження можна апробувати в 9 класі в розділі „*Повсякденне життя і культура кінця XIX - початку XX століття*”. На уроках курсу „Здоров'я, безпека і добробут” цікаво б було проаналізувати „Правила, за якими потрібно берегти здоров'я” (із буквара Й. Кобринського). Основи християнської етики та етика загалом, можуть покликатися на твори моралізаторського характеру.

Для завдання за темами з лексикології можна використати матеріалами „Читанки” М. Шашкевича, напр., завдання такого змісту: *Прочитайте прислів'я на настанови з „Коротейких наук”; знайдіть серед поданих речень такі, в яких ужито слова-антоніми (Група А); такі, в яких ужито слова-синоніми (Група Б); такі, в яких ужито слова і форми, які в наш час сприймаються як застарілі та діалектні (Група В):*

- Коли тя хто вкривдит, вибачай єму і розплачуйся добрим за зле;

- Не імайся до ніякого діла, вищого над сили твої, – краще не зачинати, чого видиш, що не вдаси, ніж зачавши, лишити недовершено;
- Краса без розуму є цвіток в болоті;
- Держи міру в їдженю та питю, – а будеш завсіди весел і здоров;
- Чого в юності навчишся – на старість як найдеш;
- Ніякого труда в роботі, коли з охотою берешся за діло;
- Діти повинні всьо родичам розказувати, що ся з ними прилучуєсь – а то задля того, щоб ся урадували родичі, коли увидят що доброго, а перестерегли, коли що – лихого;
- Пишною і багатою одежею не гордися ся і не трать на дуже хорошії свити, лиш старайся гарно ходити і чисто;
- Не хвалися, мудрий, мудростію, сильний – силою, багатий – богатством, а красний – красою; бо коли ся мудрий мудростію вичиняти стане – вже не мудрий; сила знидіє, богатство щезне і краса змарніє, – а тогди станешся посмішищем;
- Коли часто станеш купувати, чого не треба, то небавком імеш продавати теє, що тобі дуже потрібне;
- „Без муки нема науки”, – мовив оден чоловік; другий додав: „А без науки нема гаразду”;
- Мало їсти і мало говорити нікому не вадить;
- Як посієш – так і збереш; як си постелиш – так ся і виспиш;
- Хто високо літає – низько сідає, т. є.: хто другими гордит – і ним колись погордят, і хто много заміряє – часто нічого не чинить; стережіться, щоб і вам ся так не придало.

У завданнях на тему діалектних слів і форм можна використовувати також байки, подані в „Читанці” М. Шашкевича. Зокрема, цікавими для школярів можуть бути байки „Ворона і Рак” та „Діти і жаби”.

Ворона і Рак

Імила Ворона Рака край ріки і несла го на ліси для своїх воронят. Журился Рак, бо видів свою смерть. Коли Рак увидів, що над воду надлетіли, озвався:

— Ей, Вороно-нене, яка ти красна колись була, – коб то тобі ся молодії літа вернули!

— Ба,— каже Ворона, роздоймивши писок.

А Рак плюснув у воду і спасся смерти.

Розум непустий вивинесь завсігди з нещастя.

Діти і жаби

Коло озера

Щодень звечера

Хлопці сюда-туда бігали

І на жаби засідали.

Лиш ся котра з води показала,

Каменем зараз у лоб діставала.

Одна з них, над другі сміла,

Так з води до них повіла:

„Діти, діти! Лишіть теє битеє.

Вам то – грачкою, – нам йде о житеє!”

Спочатку тексти потрібно прочитати, запитати в учнів, чи трапилися їм у тексті слова та форми, яких не вживають їхні однолітки, але, можливо, вони їх чули від своїх старших родичів – дідусів, бабусь. Важливим є і вихований зміст цих текстів.

Цікавим для обговорення з учнями може бути й оповідка „Непослушний Николцьо”, подана в „Букварі для шкіл народних в Австрійській державі” (1871 р.). Текст можна подати з виділеними словми, щодо яких сформулюати завдання.

Непослушный Никольцо.

Бѣѣтъ Никольцо до сада подъ яблонки молодѣи и ставъ позирати, слынкѣ проликатѣ, бо яблѣка на нѣй бѣли великѣи и краснѣи. Отецъ взираючи на тоѣ, остерѣѣтъ его сказавши: „Никольцо, те лѣзь на яблонкѣ, галѣзѣе тонкѣ, оугнѣсѣ подъ нѣбѣю и спадѣшъ.” На той приказъ ѣтѣстѣпѣсѣ Никольцо трѣха, аѣе великѣи яблѣка такѣи пахли.

Якъ скоро отецъ до хаты, Никольцо нѣжѣ на деревинѣ; аѣе щѣи нѣ трѣха подѣлѣзѣ, скрипнѣли зновѣ двѣри. Оугтрашѣннѣи Никольцо хѣтко спѣсѣсѣсѣ, на тонкѣ галѣзѣкѣ ставъ и на зѣмлю оупавъ; яблѣокѣ не кѣсѣиѣ а синѣѣ носѣиѣ.

Такъ то не разъ бѣваѣ: непослухъ самъ сѣ карѣе.

Непослушный Никольцо

Вбѣг Никольцо до саду подъ **яблінку** молоду і **став позирати**, **слинку проликатѣ**, бо яблѣка на нѣй були великѣи і **краснѣи**. **Отецъ**, взираючи на тоѣ, **остерѣг** его, сказавши: „Никольцо, не лѣзь на яблінку, галузѣе тонке, угнѣся подъ тобою і спадешъ”. На той приказ відступився Никольцо трѣха, але великѣи яблѣка так пахли.

Як скоро отецъ до хати, Никольцо ну ж на деревину: але щѣи трѣха підліз, скрипнули знов двѣри. Устрашений Никольцо хутко спускався, на тонку галузку став і на землю упав; **яблѣок не вкусив, а синѣи носив**.

Так то не разъ бѣваѣ: непослух сам ся караѣ (1871, с. 64).

У цьому ж таки „Букварі...” є такий лексичний матеріал, який подани у синонімічних зіставленнях, напр.: *стрих (під); світиця (покій), комин (димник), молоток (клевець), сподні (ногавиці), капелюх (крисаня), сорочка (кошуля), картоплі (бульби), чай (гербата), приставка (таріль), вилки (видельці), рільник (земледілець), воїн (жовнір), рукодільник (ремісник), повізник (фірман), парубок (слуга), стельмах (колодій), борсук (язвець),*

каляфіори (цвітняя капуста), лука (сіножать), мушля (раковина), скороспілка (первіснок), риб'є перце (плавка), гуля (галуза), блискавиця (молня), чотиредесять (сорок), тиждень (седмиця) та ін. На матеріалі цих слів можна провести бесіду про джерела словникового багатства української мови, розповівши про назви ремесел та ремісників; про назви городніх культур; про назви знарядь та інструментів; назви одягу тощо. Учніям можна запропонувати роботу зі словниками – тлумачними, діалектними.

Висновки до розділу 3. Підручники XIX – початку XX ст. мали великий культурний та лінгвістичний потенціал. Вони не лише сприяли освоєнню навичок читання та письма, але й відображали різноманіття мови та культурні особливості того часу. Містили розмаїття лексичних одиниць, які не лише передавали конкретні поняття й предмети, але й створювали атмосферу шкільного життя та повсякденності учнів. Вони відображали тематичні групи слів, пов'язані з різними аспектами життя, такими як сільське господарство, родинне життя, природа, а також релігійні та духовні аспекти. Особливою рисою була наявність діалектної лексики, яка додавала місцевий колорит та реалізувала мовні особливості певних регіонів. Фразеологізми також збагачували тексти й відтворювали національний відтінок.

У вміщених текстах діти зустрічали авторські твори, зокрема, вірші та байки, які виконували не лише навчальну, а й виховну функції. Вони передавали мудрість та вчили моральних цінностей, а також містили фольклорні тексти, такі як загадки, прислів'я та приказки, що відображали культурні й моральні традиції українського народу й сприяли формуванню національної свідомості молодого покоління.

Навчальні видання не лише відображали соціокультурний контекст свого часу, але й сприяли формуванню мовної компетентності учнів, розвитку літературної грамотності та естетичного смаку. Використання цих текстів у навчальному процесі сьогодні є актуальним, оскільки вони можуть слугувати важливим джерелом для розвитку різноманітних навичок учнів у

сфері мовленнєвої культури та літературного аналізу. Ця тема створює величезний простір для розробки творчих завдань.

Отже, використання мовного фактажу та читанкових текстів зазначеного періоду може послужити не лише засобом поглиблення знань учнів з української мови та літератури, а й сприяти розвитку їхніх творчих здібностей, критичного мислення та естетичного сприйняття.

ВИСНОВКИ

У процесі розвитку освіти в Україні, що перебувала під впливом двох імперій, спостерігалася швидка динаміка. Це сталося завдяки впливовим історичним умовам, підтримці з боку цісарської влади Австрії та ініціативі українських активістів з Наддніпрянщини. Вагомий внесок у цей процес зробило розширення друкованих видань, зокрема азбук та підручників для початкової освіти.

Значний вклад у формування освітнього середовища внесли видатні українські просвітителі, такі як Йосафат Кобринський, Василь Ковальський, Омелян Огоновський, Остап Левицький, Омелян Партицький, Дем'ян Гладилевич, Олександр Барвінський, Омелян Попович, Степан Смаль-Стоцький, Юліан Кобилянський, Володимир Кміцикевич, Мирон Кордуба, Сергій Канюк та Василь Герасимович. Вони створювали умови для доступу кожного українця до якісної освіти та знань, сприяючи розвитку національної культури та свідомості. Їхні зусилля та внесок у розвиток освіти залишають глибокий слід у нашій історії.

Рушійною силою освітнього процесу на теренах Галичини, Буковини та Наддніпрянщини стала активна діяльність авторів перших букварів та граматок українською мовою І. Деркача („Граматка української мови”), Й. Кобринського („Букварь, новымъ способомъ оуложеный для домашной науки”), В. Ковальського („Руска читанка для нижчої гімназії”), П. Куліша („Граматка”), М. Гатцука („Українська абетка”), Т. Шевченка („Букварь южнорусскій”) та О. Партицького („Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ шкôль”).

Вони навчали учнів доступною мовою народу, акцентуючи на культурному аспекті українського суспільства. Їхні зусилля спонукали до появи нових навчальних установ – початкових та вищих – що стало одним із етапів реформування освітньої системи українського народу. Це сприяло формуванню нового підходу до виховання та навчання, заснованого на

розвитку української мови та культурних цінностей. Вихід таких підручників став основою для становлення нових освітніх структур та сприяв загальному підвищенню рівня освіти.

Навчальні видання XIX – початку XX століття відіграли суттєву роль у підвищенні рівня освіти в народі та розповсюдженні знань. Вони адаптувались до особливостей регіонів, у яких були розповсюджені, враховуючи унікальні характеристики кожної місцевості, стали основою для подальшого розвитку та формування української друкованої традиції, маючи значний вплив на формування освітніх практик та консолідацію національної освітньої системи.

У передмовах та післямовах навчальних видань XIX – початку XX століття упорядники висвітлювали своє бачення освіти. Вони не лише формулювали мету та завдання підручників, а й давали методичні вказівки для навчального процесу. Ці тексти відображали педагогічні переконання та підходи до навчання того часу, ставлячи конкретні цілі перед учнями та підкреслюючи важливі аспекти педагогічної філософії авторів.

Букварі та граматики, які використовували у XIX - на початку XX століття, були не просто засобом передачі знань. Вони були структуровані таким чином, щоб не лише формувати базові навички читання й письма, але й сприяти глибшому розумінню національної культури, історії та моральних цінностей.

Ці підручники були спроектовані з урахуванням потреб учня, вони вміщували різноманітні завдання, які не лише розвивали когнітивні здібності, але й підкреслювали важливість патріотизму та національної самосвідомості. Упорядники цих видань не обмежувалися тільки технічною стороною освіти, а й намагалися впливати на формування етичних цінностей та громадянської свідомості у молодого покоління.

Історія, література, елементи культури – усе це було вплетено в освітній матеріал. При цьому автори використовували різні педагогічні підходи, спираючись на власний досвід та добрі практики свого часу. Цей глибокий

зміст підручників сприяв не лише освіченості, а й формуванню учнівської свідомості, збагачуючи їхнє розуміння національної спадщини й культурних цінностей. Такі підручники визначили не тільки шлях навчання, а й сприяли глибокому і збалансованому вихованню молодого покоління.

Букварі та граматики XIX – початку XX століття, були насичені різноманітними лексичними одиницями, які відображали багатство мови та культурного контексту того часу. Вони не просто навчали читанню й письму, а й створювали особливий лінгвістичний світ для молодих українців.

Вони містили велику кількість слів, спрямованих на опис конкретних понять та речей. У них відображалися тематичні групи слів, які стосувалися шкільного життя й повсякденності учнів. Особливу колоритність надавала наявність діалектної лексики, що дозволяла відтворити місцевий колорит мови.

Лексика цих підручників охоплювала сільське господарство, родинне життя, природу, а також релігійні й духовні аспекти життя. Важливим елементом були фразеологізми, що додавали текстам колориту й особливого національного відтінку.

У читанкових текстах цих видань діти зустрічали авторські твори, зазвичай це були вірші або байки. Ці твори виконували функцію не лише навчальну, а й виховну, передавали мудрість та навчали моральних цінностей. Окрім цього, у них також було місце фольклорним текстам, таким як загадки, прислів'я та приказки, що відображали культурні та моральні традиції українського народу, сприяючи формуванню національної свідомості молодого покоління.

У період від кінця XIX до початку XX століття букварі, граматики та читанки відігравали значущу роль не лише у процесі освіти й вивчення мови, але й у формуванні культурної та морально-етичної свідомості українського народу. Ці видання сприяли консолідації та збереженню національної ідентичності, пропагували українську мову та культурні цінності, що стало важливим фактором у розвитку національної самосвідомості. Вони

поєднували в собі не лише літературні твори, а й тексти з фольклору, релігійні тексти та морально-етичні оповіді, що сприяло вихованню у дітей не лише мовної компетентності, але й внутрішньої моральності.

Ці педагогічні засоби активно використовували національну мову та українські фольклорні елементи, що підкреслювало значення української культури та сприяло її популяризації серед населення. Окрім цього, вони містили й байки, які передавали моральні норми та етичні принципи, надавали чітке уявлення про добро та зло, а також сприяли формуванню в дітей усвідомлення справедливості та поваги до інших.

Отримані результати нашого дослідження надають широкий спектр можливих застосувань у сфері педагогічної практики. Фактичний матеріал інтерпретується як ресурс, що може бути використаний для розширення методичного арсеналу у навчальному процесі. Ми можемо його використовувати на уроках української мови; української літератури; зарубіжної літератури; інтегрованих мовно-літературних курсах; історії України; всесвітній історії; основ християнської етики; здоров'я, безпеки та добробуту, як ілюстративний матеріал, або як основу конкретної теми.

Інтеграція цих результатів у педагогічну діяльність не лише відповідає вимогам навчальних програм, а й сприяє комплексному розвитку в учнів таких ключових компетентностей: вільного володіння державною мовою; здатності спілкуватися рідною мовою; екологічної, громадянської, соціальної, культурної, підприємливості та фінансової грамотності.

У сучасному освітньому контексті важливо забезпечити школярів систематичним вивченням культурної спадщини свого регіону. Це передбачає детальне висвітлення життя та діяльності видатних особистостей, які, за часів бездержав'я, залишалися вірними та активними прихильниками української культури. Вони спрямовували свої зусилля та талант на навчання, розвиток та утвердження високих цінностей серед молоді.

Оскільки електронні джерела стали основною формою доступу до інформації для сучасної молоді, пріоритетним стає завдання ознайомити їх з

сучасними електронними ресурсами, такими як енциклопедії („Енциклопедія сучасної України”, „Енциклопедія історії України”, Енциклопедія „Українська мова”), онлайн-бібліотеки („Діаспоріана”, „Чтиво”, „Ізборник” та ін.) та спеціалізовані місцеві веб-сайти (сторінки музеїв, галерей, навчальних закладів, ЗМІ). Ці ресурси пропонують широкий спектр інформації про українську культуру ХІХ століття, створюючи привабливий та доступний інформаційний контент для молоді.

Здобуття ґрунтовних знань про діяльність культурно-освітніх діячів дозволяє молоді краще розуміти і оцінювати культурний простір свого міста. Вони матимуть можливість усвідомлювати причини відзначення здобутків тих, чи інших постатей меморіальними дошками та найменування вулиць на їхню честь, пов'язаних із заслугами та внеском конкретних осіб у суспільство. Це сприяє розвитку патріотичних почуттів та активного зацікавлення в історії своєї держави, що є ключовими аспектами виховання особистості та формування громадянської свідомості молодого покоління.

Таким чином, букварі, граматики та читанки періоду згаданого часу виступають як важливий інструмент у вихованні нового покоління, сприяючи формуванню й утвердженню національної свідомості, збереженню та підтримці українських традицій та цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусак Т. Г. Ковальський Василь Дем'янович. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: <https://esu.com.ua/article-9058> (Дата звернення: 03.08.2023).
2. Антологія у Науковому товаристві ім. Шевченка. / Софія Когут. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія* [онлайн]. Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-91>
3. Антологія руська. Збірник найзнаменитших творів руських поетів. Львів, 1881, 196 с.
4. Аркуша О. Г. Барвінський Олександр Григорович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 1: *А – В*. К.: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Barvinskyj_O_N (Дата звернення: 17.07.2023)
5. Арсенич П. Однодумець „Руської Трійці”. *Шашкевичіана / Shashkevychiana*. Вінніпег. 1971. Ч. 15–16. С. 346–348.
6. Бакіров В. С. Харківський національний університет. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Т. 10: *Т – Я*. К.: Наукова думка, 2013. С. 358–359.
7. Барвінський Олександр Григорович *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Барвінський_Олександр_Григорович (Дата звернення: 03.08.2023).
8. Блануца А. В. Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 7: *Мі – О*. К.: Наукова думка, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nizhynska_himnaziia (Дата звернення: 17.07.2023)

9. Бондарчук О. Українські букварі XIX – початку XX століття у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / О. Бондарчук. *Вісник Книжкової палати*. 2009. № 2. С. 40–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2009_2_14
10. Бондарчук О. Б. Навчальна книжка як засіб національної освіти (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського*. Вип. 5. *Організація і методика створення корпоративних інформаційних ресурсів для освітянської галузі України* : зб. наук. пр. / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; [наук. ред.: Т. В. Добко, І. Г. Лобановська ; редкол.: Л. Д. Березівська (голова), С. М. Зозуля (заст. голови), Т. В. Філімонова, Л. І. Страйгородська, Л. І. Самчук]. Київ, 2016. С. 51–59.
11. Буквар / Євген Пшеничний. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія* [онлайн]. Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-452>
12. Буквар Івана Федорова. Київ: „Дніпро”. 1975.
13. Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 жовтня 2019 р., м. Київ / за заг. ред. Дічек Н. П. Київ: Педагогічна думка, 2019. 134 с.
14. Видашенко М. Б. Місцями Івана Федорова на Україні : путівник = По местам Ивана Федорова на Украине : путеводитель / М. Б. Видашенко, Я. Д. Ісаєвич, О. Я. Мацюк. Львів : Каменяр, 1982. 123 с. : іл. Текст парал.: укр., рос.
15. Винар Л. Історія українського раннього друкарства: 1491–1600. / Любомир Винар; Український Бібліологічний Інститут. Чикаго – Денвер: Накладом Українсько-Американської Видавничої Спільки в Чикаго, 1963. 87 с.
16. Вовк О. Поступ нової української дитячої літератури у другій половині XIX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2012. Вип. 3. С. 281–287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2012_3_36.

- 17.Гаврилюк О. М. Шашкевич – автор читанки.
URL:<https://zbruc.eu/node/75798>
- 18.Герцюк Д. Д., Канюк Сергій Іванович. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. URL: <https://esu.com.ua/article-9376>
- 19.Гімназія [Бережанська]. *Бережанська земля: історично-мемуарний збірник* / ред. В. Лев. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1970. Т. 1. С. 56–68.
- 20.Голик Р. Й. Рідна мова й рідна школа: соціолінгвістичний статус, книжна культура й уявлення про роль національних мов у Галичині ХІХ – початку ХХ століття. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ століть)*: монографія / [відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Михайло Романюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Кн. 1. С. 52 –70.
- 21.Голуб Н., Горошкіна О. Модельна навчальна програма „Українська мова. 5–6 класи” для закладів загальної середньої освіти, якій наказом Міністерства освіти і науки України від 10.10.2023 № 1226 надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України». *Головна | Міністерство освіти і науки України*.
URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/27.11.2023/Ukr.mova.5-6-kl.Holub.Horoshkina.27.11.2023.pdf> (Дата звернення: 17.11.2023).
- 22.Голуб Н., Горошкіна О. Модельна навчальна програма „Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти, якій наказом Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883 надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України». *Головна | Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohram>

- y/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Ukrayinska.mova.7-9%20klas.Holub.ta.in.26.07.2023.pdf (Дата звернення: 17.11.2023).
- 23.Громада – Молода Україна. *Бережанська земля: історично-мемуарний збірник* / ред. В. Лев. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1970. Т. 1. С. 71–82.
- 24.Денисенко Г. Г. Колегія Павла Галагана. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 4: Ка –Ком. К.: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл.*
- 25.Дзендзелівський Й. Кміцикевич Володимир Фердинандович. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 256.
- 26.Дзендзелівський Й. Кобилянський Юліан Юліанович. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 257.
- 27.Добржанський О. Попович Омелян Олександрович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 3: П – С. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020. С. 228–229.*
- 28.Дрогобицька гімназія імені Франца Йосифа І. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дрогобицька_гімназія_імені_Франца_Йосифа_I (Дата звернення: 03.08.2023).
- 29.Заболотний В., Заболотний О., Лавринчук В., Плівачук К., Попова Т. Модельна навчальна програма „Українська мова. 5–6 класи” для закладів загальної середньої освіти, якій наказом Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795 надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України».
- Головна | Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Movno->

literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Zabolotnyy.ta.in.14.07.21.pdf (Дата звернення: 17.11.2023).

30. Заболотний В., Заболотний О., Лавринчук В., Плівачук К., Попова Т. Модельна навчальна програма „Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти, якій наказом Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883 надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України».

Головна | Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Ukrayinska.mova.7-9.klas.Zabolotnyy.ta.in.02.08.2023.pdf> (Дата звернення: 17.11.2023).

31. Завадка Б. В. Гушалевич Іван Миколайович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 2: Г–Д. К.: Наук. думка, 2004. 688 с.: іл..

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gushalevych_I (Дата звернення: 17.11.2023)

32. Запаско Я. П. Львівські стародруки = Львовские старопечатные книги = Old books printed in Lviv книгознавчий нарис / Я. П. Запаско, О. Я. Мацюк. Львів: Каменяр, 1983. 175 с. : іл.

33. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів : Вид. об'єд. „Вища школа” при Львівському держ. університеті, 1974. 224 с.

34. Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства. Переклад: Іван Сварник. Видавництво „Апріорі”, Львів, 2011. 404+4 с.

35. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / ред. Ю. Ясіновський. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.

36. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і доп. Львів: Вища школа, 1983. 155 с.

37. Історія українського правопису XVI–XX століття: хрестоматія / НАН України, Ін-т укр. мови; упоряд.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наук. думка, 2004. 582 с. : іл.
38. Казимирова І. А. З історії формування української лінгвістичної термінології: „Буквар” Івана Федорова (1574). *Термінологічний вісник*. 2015. Вип. 3(2). С. 5–11. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2015_3\(2\)__3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2015_3(2)__3).
39. Калинець Л. Один зі славетних в сузір’ї великих галицьких просвітителів / Любомир Калинець. URL: <https://khodoriv.info/kalynets/was-born-connected-with-city/odyn-zi-slavetnyh-v-suzirji-velykyh-halytskyh-prosvityteliv/>
40. Кацімон О. А. Теоретичні і практичні аспекти діяльності українських мовознавців на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Кацімон Ольга Анатоліївна ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2010. 287 с.
41. Київський національний університет імені Тараса Шевченка – Вікіпедія. *Вікіпедія*.
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Київський_національний_університет_імені_Тараса_Шевченка (дата звернення: 03.08.2023).
42. Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Киричук О., Орлевич І. / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.
43. Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність „Руської трійці” / АН УРСР. Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. К.: Наук. думка, 1990. 344 с.
44. Клименко О. З. Друкований буквар в Україні XVI – початок XX ст.: історико-книгознавче дослідження [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Клименко Оксана Зіновіївна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2001. 16 с.

- 45.Клименко О. З. З історії українських букварів / О. З. Клименко. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 2. С. 57–60.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2000_2_15.
- 46.Клименко О. Історичні витoki української букваристики. *Поліграфія і видавнича справа*. Львів, 1999. Вип. 35. С 276–284
- 47.Клименко О. З. Навчальна книга XVIII – початку XX ст. у дослідженнях бібліографів / О. З. Клименко. *Бібліотечний вісник*. 2006. № 6. С. 56–60.
URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001219>
- 48.Клименко О. З. Перші друковані вітчизняні букварі (з фондів НБУВ) / О. З. Клименко. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 4. С. 27–33.
URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002735>
- 49.Клименко О. З. Перші друковані кириличні букварі та їх вплив на становлення і формування навчальної книги в Україні / О. З. Клименко. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2006. Вип. 1. С. 41–54.
URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002730>
- 50.Кобринський Йосафат Миколайович. / П. І. Арсенич. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: <https://esu.com.ua/article-8898>
- 51.Ковальський Василь Дем'янович / Т. Г. Андрусак. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL : <https://esu.com.ua/article-9058>.
- 52.Колесник В. Ф., Патриляк І. К. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. *Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 4: Ка – Ком*. К.: Наукова думка, 2007.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_nac_universytet (Дата звернення: 17.07.2023).

53. Коломийська цісарсько-королівська гімназія – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Коломийська_цісарсько-королівська_гімназія (Дата звернення: 03.08.2023).
54. Королько А. Вклад отця Йосафата Кобринського у будівництво Руського (Українського) народного дому в Коломії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 27. С. 83–98.
55. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови: Навчально-методичний посібник. Для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів, 2018. 202 с.
56. Крип'якевич І. Іван Федорович, перший український друкар / Іван Крип'якевич. Львів, 1924. 7 с. : іл. (Історична бібліотека „Просвіти”; ч. 6).
57. Лазанська Т. І. Недільні школи. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: <https://esu.com.ua/article-72850>
58. Левицький Остап Михайлович *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Левицький_Остап_Михайлович (Дата звернення: 03.08.2023).
59. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія / Микола Лесюк. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 732 с.
60. Луців Василь-Орест / М. М. Комариця. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. URL: <https://esu.com.ua/article-59434>
61. Луців В. Педагогічна праця Тараса Шевченка / В. Луців; Об'єднання українських педагогів у Канаді. Торонто, 1959. 47 с.
62. Матвійчук О. Є. Бібліотечна педагогіка, або виховання книжкою. *Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського*. Вип. 5. Організація і методика створення корпоративних інформаційних ресурсів для освітянської галузі України :

- зб. наук. пр. / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [наук. ред.: Т. В. Добко, І. Г. Лобановська ; редкол.: Л. Д. Березівська (голова), С. М. Зозуля (заст. голови), Т. В. Філімонова, Л. І. Страйгородська, Л. І. Самчук]. Київ, 2016. с. 24–30.
63. Мелентьєв О. Б. Теорія і методика позашкільної освіти. Умань: АЛМІ, 2013. 182 с.
64. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентиліук. Київ: Ленвіт, 2004.
65. Міхно О. П. Просвітницьке подвижництво Пантелеймона Куліша. *Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша)*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 жовтня 2019 р., м. Київ / за заг. ред. Дічек Н. П. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 23–26.
66. Мудрий М. М. Лаврівський Юліан Григорович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 6: *Ла – Мі* К.: Наукова думка, 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lavrivsky_Yu_G (Дата звернення: 17.11.2023)
67. Навчальна програма з української мови для 5–9-х класів для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена наказом МОН від 07.06.2017 № 804.
68. Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича / Упорядк., вступна стаття і примітки М. Й. Шалати. К.: „Музична Україна”, 1973. 112 с.
69. Нахлік Є. Верещинський Никола (Микола) Михайлович / Нахлік Є., Нахлік О. *Франківська енциклопедія*: в 7 т. / редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 1 : А – Ж / наук. ред. і упорядн. Є. Нахлік; передмова М. Жулинський, Є. Нахлік. С. 248–249.
70. Нахлік Є. Гладилович Дам’ян (Даміян) Ромуальд Юрійович / Нахлік Є., Нахлік О. *Франківська енциклопедія*: в 7 т. / редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 1 : А – Ж

- / наук. ред. і упорядн. Є. Нахлік; передмова М. Жулинський, Є. Нахлік. С. 342–345.
71. Німчук В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства. *Буквар Івана Федорова*. Київ: „Дніпро”. 1975. С. 82–96.
72. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / ред. Н. Бібік. Київ : ТОВ „Вид. дім «Плеяди»”, 2017. 206 с.
73. Осадца Михайло – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Осадца_Михайло_\(мовознавець\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Осадца_Михайло_(мовознавець)) (Дата звернення: 03.08.2023).
74. Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія / [відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Михайло Романюк]; Національна академія наук України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Кн. 1. 436 с.
75. Пашук В.С. Огоновський Омелян Михайлович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 7: *Мі – О. К.*: Наукова думка, 2010. 728 с.: іл..
76. Пашук В. С. Партицький Омелян. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Partytskyj_O (Дата звернення: 03.08.2023)
77. „Перлина у книжковому намисті” – «Буквар» Івана Федорова” / Офіційний сайт Одеської національної наукової бібліотеки. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=3816
78. Писання Маркіяна Шашкевича / видав Михайло Возняк. Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1912. 294 с. (Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка ; т. XIV).
79. Пільгук І. Іван Миколайович Гушалеви́ч. *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* К., 1965.
80. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : Посібник для студентів пед. університетів та інститутів / ред. М. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

81. Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III : станом на 22 трав. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (Дата звернення: 17.11.2023).
82. Пробудитель Галицької України. о. Маркіян Шашкевич. 1843–1943 [Текст]. Йорктон : [б. в.], 1943. 20 с.
83. Райківський І. Перше виконання українських пісень-гімнів у Галичині „Мир вам, браття” (1848 р.) та „Ще не вмерла Україна” (1865 р.) / І. Райківський. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 5–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_8.
84. Рубльов О. С. Кордуба Мирон Михайлович. *Енциклопедія історії України*: / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 5: *Кон–Кю*. К.: Наукова думка, 2008. 568 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Korduba_M (Дата звернення: 17.07.2023).
85. „Русалка Дністрова”: Документи і матеріали / АН УРСР. Ін-т сусп. наук та ін. Упорядн. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.). К.: Наук. думка, 1989. 544 с.
86. „Русалка Дністровая” / Вступ. ст., приміт., підготовка текстів М. Шалати: Документи і матеріали / АН УРСР. Ін-т сусп. наук та ін. К.: Дніпро, 1987. 206 с.
87. Седляр О. Організація просвітньої та видавничої діяльності у Львові: внесок греко-католицького духовенства (1848–1870). / Олександр Седляр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 97–127.
88. Сімович В. Українське шкільництво на Буковині. *Українське шкільництво на Буковині, в Галичині, на Закарпатті та в Канаді*. Прага, 1932. Т. 1. С. 5–33.
89. Скрипник П. І. Верещинський Микола Михайлович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 1: *А–К*.: Наукова думка, 2003.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vereschynskyj_M (Дата звернення: 17.07.2023).

90.Смаль-Стоцький Степан. *Енциклопедія українознавства* / ред. В. Кубійович. Париж – Нью-Йорк, 1976. Т. 8. С. 2914.

91.Смольницька М. К. Випускники колегії Павла Галагана: внесок у розвиток вітчизняної і світової науки. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія*. Вінниця, 2010. Вип. 17. С. 137 – 143.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2010_17_30 (Дата звернення: 17.07.2023).

92.Соколишин О. Історія віднайдення Букваря Івана Федоровича / Олександр Соколишин. Лондон: Українська видавнича спілка, 1964. 12 с.

93.Старагіна І., Новосьолова В., Терещенко В., Романенко Ю., Блажко М., Ткач П., Панченков А., Волошенюк О. Модельна навчальна програма „Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). 5–6 класи” для закладів загальної середньої освіти, якій наказом Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 29.09.2021 № 1031) надано гриф „Рекомендовано Міністерством освіти і науки України”. *Головна | Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Intehr.movn-lit.kurs-ukr.mova.ukr.ta.zar.lit.5-6.kl.Starahina.ta.in.04.10.pdf>

94.Старагіна І., Новосьолова В., Терещенко В., Романенко Ю., Блажко М., Ткач П., Панченков А., Волошенюк О. Модельна навчальна програма „Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти, якій наказом Міністерства освіти і науки України від 16.08.2023 року № 1001 надано гриф „Рекомендовано Міністерством освіти і науки України”. *Головна | Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohram>

- y/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/16.08.2023/Intehrovanyy.movno-literaturnyy.kurs-ukrmova.ukr.ta.zarub.literatury.7-9.kl.Starahina.ta.in.16.08.2023.pdf
95. Статєєва В. І. „ГраMATка” Пантелеймона Куліша. / Статєєва В. І., Шаркань В. В. *Українська культура*. 2008. Березень. С. 13–14.
96. Стебельський Б. 100 років НТШ. *Ювілейний збірник наукових праць з нагоди 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді* / Ред.: Петро Біланюк і Богдан Стебельський. Торонто, Онтаріо, Канада, 1977. С. 7.–30
97. Стеблій Ф. І. Кобринський Йосафат Миколайович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 4: *Ка – Ком*. К.: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл..
98. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчук. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
99. Таємні студентські гуртки. *Бережанська земля: історично-мемуарний збірник* / ред. В. Лев. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1970. Т. 1. С. 69–70.
100. Тарасюк Т. Структурно-стильові та графічні особливості релігійних абеток і букварів / Т. Тарасюк. *Лінгвостилістичні студії*. 2016. Вип. 4. С. 221–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/l_s_2016_4_24.
101. Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження / упор. Феодосій Стеблій, Олег Турій; наук. ред. Володимир Мороз. Львів: Видавництво УКУ, 2021. 464 с.
102. Ткач Л. Академік Степан Смаль-Стоцький. До 150-річчя від дня народження / Людмила Ткач. *Дивослово*. 2009. Ч. 1. С. 33–39.
103. Ткачук Я. Культурно-просвітницька діяльність отця Йосафата Кобринського (1818–1901) / Ярослава Ткачук, Леся Пискор. URL: <https://hutsul.museum/museum/articles/yosaphat-kobrynskyu-article/>
104. Українські букварі XIX–XX сторіччя – КМБУ. *КМБУ – Київський міський будинок учителя*. URL: http://kmbu.com.ua/?page_id=5266 (дата звернення: 03.08.2023).

105. Українські поети-романтики : поет. твори / [упоряд. і прим. М. Л. Гончарука, редкол.: І. О. Дзеверін (голова) та ін. ; вступ. ст. М. Т. Яценка]. Київ: Наук. думка, 1987. 588 с. (Бібліотека української літератури).
106. Усік О. Ю. Недільна жіноча школа Христини Ачевської. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: <https://esu.com.ua/article-72848>
107. Франківська енциклопедія : у 7 т. / редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 1: А – Ж / наук. ред. і упоряд. Є. Нахлік ; передмова М. Жулинський, Є. Нахлік. 690 с. (Серія «Іван Франко і нова українська література. Попередники та сучасники»).
108. Франко І. Іван Гушалеви́ч [Некролог; життя і творчість]. *ЛНВ*. 1903. Т. 23. Кн. 8, С. 111–128; Кн. 9. С. 163–187; т. 24. Кн. 12. С. 92–120.
109. Халімон Н. М. Ідея букваря в історії Української культури. Внесок Л. Деполович у розвиток національної букваристики. Наукові записки кафедри педагогіки. 2014. Вип. 34. С. 246–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzkr_2014_34_33.
110. Чижевська Т. Мовно-дидактична характеристика „Букваря, новим способом уложеного для домашньої науки” Йосафата Кобринського (1842 р.). м. Чернівці, 25–27 квіт. 2023 р. Чернівці, 2023. С. 282.
111. Читанка для діточок в народних школах [Текст] / М. Шашкевич ; упоряд., літ. адаптація, пояснення слів О. Веремкович ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Шевченка, Львів. відділення. Львів : Львівські новини, 1997. 124 с. (Літературні пам'ятки; вип. 2).
112. Шаркань В. В. Лексика першого видання букваря П. Куліша (1857) у зіставленні з нормами сучасної української літературної мови / Шаркань В. В. *Мова і культура. Вип. 11. Т. VII (119)*. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. С. 109–115.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26536>

113. Шаркань В. В. „Граматка” П. Куліша – перший буквар українською мовою в Східній Україні: зіставна характеристика першого (1857) та другого (1861) видань. / Шаркань В. В. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 382–384. *Слов’янська філологія*. Чернівці, 2008. С. 48–52. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26529>
114. Шаркань В. В. Букварі Пантелеймона Куліша та Бориса Грінченка в зіставному плані: зміст і мова. *Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 145-ої річниці з дня народження Бориса Грінченка*. Луганськ, 2008. С. 146–153.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26523>
115. Шаркань В. Графіка і правопис східноукраїнських підручників 1857–1863 років / В. Шаркань. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Філологія* / редкол.: Ю. М. Бідзіля (голова), В. В. Барчан, Л. О. Белей та ін. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. Вип. 21. С. 32–37. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/6831>
116. Шаркань В. Лексика на позначення спеціальних понять у східноукраїнських підручниках 1857–1863 років / Василь Шаркань. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. пр.* / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород, 2010. Вип. 14. С. 120–124. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/24609>
117. Шаркань В. Лексика першого видання букваря П. Куліша (1857) у зіставленні з нормами сучасної української літературної мови / Шаркань В. В. *Мова і культура*. Вип. 11. Т. VII (119). К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. С. 109–115.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26536>
118. Шаркань В. В. Лексична семантика українських шкільних підручників середини XIX століття в історичній перспективі. *Семантика мови і тексту: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції 21–23 вересня 2009 року*. Частина II. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2009. С. 390–393. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26537>

119. Шаркань В. В. Мова і правопис букваря Тараса Шевченка (1861) / В. Шаркань. *Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць*. Вип. 12. К.: ВПЦ „Київський університет”, 2009. С. 265–277. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26538>
120. Шаркань В. В. Морфологічні та словотворчі особливості мови букваря Пантелеймона Куліша (1857) з погляду сучасних норм / Шаркань Василь Васильович. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 92. Вип. 79. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 78–83. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26530>
121. Шатрова М. Б. Стародруковані видання в дослідженнях українських книгознавців кінця XX – початку XXI ст. *Вісник Харківської державної академії культури. Сер. Соціальні комунікації: зб. наук. пр.* Вип. 49 / Харків. держ. акад. культури; за заг. ред. В. М. Шейка. Харків: ХДАК, 2016. С. 56–67.
122. Шашкевич Маркіян Семенович (1811–1843). Віртуальна книжкова виставка до 210-річчя від дня народження Маркіяна Семеновича Шашкевича / Офіційний сайт Національної історичної бібліотеки України. URL: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/494/>
123. Шашкевич М. Дайте руки, юні друзі: Вірші для молодшого і середнього шкільного віку / Упорядник Роман Лубківський; Художник Костянтин Музика. Київ: „Веселка”, 1989. 40 с.
124. Шашкевич М. Повне зібрання творів / Упорядник і редактор М. Шалата. Дрогобич: Коло, 2012. 560 с.
125. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус / Ю. Шевельов; авт. вступ. сл. Л. Масенко. – Чернівці: Рута, 1998. 207 с.
126. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-и томах. Т. 6. К.: Наукова думка, 2003 р. С. 216–217 [текст]; С. 526–527 [примітки].
127. Шустова Ю. Е. Львівські підручники для навчання грамоти („Букварь языка славенскаго”) XVII–XVIII століття: православна і греко-католицька традиції. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції*,

правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія
/ [відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Михайло Романюк]; Національна академія
наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018.
Кн. 1. С. 32–51.

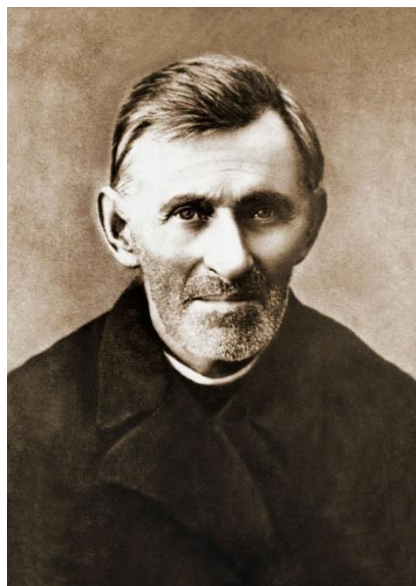
128. Лист Тараса Шевченка до М. К. Чалого (4 (16).01.1861 р). *Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка – головна сторінка*.
URL: <https://www.t-shevchenko.name/uk/Corresp/1861/1861-01-04mks.html> (дата звернення: 31.08.2023).)
129. Kowalski Wasyl – Wikipedia, wolna encyklopedia. *Wikipedia, wolna encyklopedia*. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Wasyl_Kowalski (date of access: 03.08.2023).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буквар для шкіл народних в Австрійській державі. Львів: В ціс[арсько]-[кор]олівськiм накладі шкільних книжок Ставропігійського інституту. 1871. 104 с.
2. Гатцук М. Українська абетка. Москва. 1860. 117 с.
3. Деркач І. Граматка української мови. Москва, Друкарня Каткова і Т-ва. 1861. 22 с.
4. Кобринський Й. Букварь, новимъ способомъ оуложеный для домашнои науки. Въ Львовѣ. 1842. 36 с.
5. Ковальський В. Руска читанка для нижчої гімназії. Часть 1. Відень. 1852. 368 с.
6. Куліш П. Граматка. Санкт-Петербург. Типографія П. А. Кулиша. 1857. 149 с.
7. Партицький О. Руска читанка для низшихъ класъ середнихъ шкôль. Часть 1. Львів. 1871. 464 с.
8. Шевченко Т. Букварь южнорусскій. Санкт-Петербург. 1861. 24 с.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ДІЯЧІ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ
ТА ЇХ РОЛЬ У ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ХІХ СТ.

ЙОСАФАТ КОБРИНСЬКИЙ

(1818 – 1901)

Йосафат Кобринський народився 28 вересня 1818 р. у місті Коломия, у родині вчителів. Освіту здобув у Коломийській початковій школі, далі – навчався у Станіславській гімназії, Чернівецькій гімназії, Львівській духовній та Віденській генеральній духовній семінарії. У 1843 р. був висвячений на священника. Працював настоятелем у селах Рибне, Москалівка, Мишин. Із 1848 р. – член Окружної Руської Ради. Неодноразово порушував питання про запровадження української мови на богословському факультеті Львівського університету. Був одним із засновників культурно-освітнього товариства „Галицько-Руська Матиця”, створеного у Львові, метою якого було піднесення освіти народу та розвиток літератури і мистецтва в Галичині. Один з організаторів аматорського театру та читальні в Коломії, учасник Собору руських учених 1848 р. у Львові. Ініціював спорудження

Народного дому в Коломиї. У 1842 р. видав у Львові „Буквар, новим способом уложений для домашньої науки” і „Спосіб борзо виучити читати” – у них уперше в західноукраїнському шкільництві застосував у навчальному процесі гражданський шрифт і запропонував звуковий синтетичний метод навчання грамоти. У 1848 р. видав перший в Галичині агрономічний посібник „Гній – душа в господарстві”. Помер о. Йосафат Кобринський 27 березня 1901 р. у селі Мишин, де й похований на місцевому кладовищі. Ім'я Йосафата Кобринського шановане й знане. Його іменем названі вулиці у містах Галичини. У 2014 р. у приміщенні Косівської школи-садочка (це приміщення свого часу збудував отець Йосафат) відкрили меморіальну дошку – роботи випускника Косівського інституту декоративно-прикладного мистецтва Сергія Дрожака. Меморіальна дошка встановлена на будівлі Музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського. Згадка про Й. Кобринського залишається в пам'яті українців завдяки „Енциклопедії історії України” (2007 р.) [3], „Енциклопедії сучасної України” (2013 р.) [1], статтям працівників Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття [4] тощо.

Література та джерела

1. Арсенич П. Кобринський Йосафат Миколайович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-8898>
2. Королько А. Вклад отця Йосафата Кобринського у будівництво Руського (Українського) народного дому в Коломиї. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 27. С. 83–98.
3. Стеблій Ф. І. Кобринський Йосафат Миколайович. *Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 4: Ка – Ком. К.: Наукова думка, 2007. іл. С. 374.*
4. Ткачук Я. Культурно-просвітницька діяльність отця Йосафата Кобринського (1818–1901) / Ярослава Ткачук, Леся Пискор. URL: <https://hutsul.museum/museum/articles/yosaphat-kobrynskyu-article/>

МИКОЛА ВЕРЕЩИНСЬКИЙ

(1793 – 1882)

Микола Верещинський народився у 1793 р. у місті Ходорів на Львівщині в родині священника. Навчався у Львові та Відні. Після висвячення в 1817 р. на сан священника виконував обов'язки вчителя релігії у Сучаві. У 1824 – 1856 рр. працював директором тривіальної школи в Коломиї. Активний учасник „Руської трійці”; пожертвував основну частину коштів на видання „Русалки Дністрової” (1837), оплатив видання збірки українського фольклору „Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем” (1841). Організатор аматорського театру в Коломиї (1848), співзасновник товариства „Галицько-Руська Матиця” (Львів, 1848), учасник Собору руських учених (1848), на якому обстоював видання церковних книг староукраїнською літературною мовою. М. Верещинський прожив свої перші роки служби викладачем у Чернівцях і в Сучаві та натхненно відгукувався про Буковину, про буковинське життя та суспільний побут. Він ділився своїми спостереженнями, що в половині Буковини панівною є *руська* (українська) мова, якою говорить інтелігенція, навіть бояри. Завдяки М. Верещинському в Коломиї з'явилися перші українські театральні вистави. Тут він організував першу українську галицьку бібліотеку. Петро Кривоносок описує його так: „Це вельми освічена, обізнана з гуманістичними науками людина, знає німецьку літературу і, зокрема, докладно Шіллера, Гете, Гердера, а головне – любитель руської історії й літератури, хоч і за чужими джерелами. У нього я знайшов повністю скристалізований погляд на питання народности, філософії, естетики, культури”. Отець Микола проявив талант педагога і просвітителя. Тоді ж він заприятелював зі збирачем народної творчості Григорієм Ількевичем, який також прибув до Коломиї вчителювати. Завдяки його грошовим пожертвам з'явилися друком такі важливі видання, як „Русалка Дністровая”, „Галицькі приповідки і загадки” Григорія Ількевича, два випуски альманаху „Вінок русинам на обжинки”. Помер 5

лютого 1882 р. у місті Чернівці, де й похований. На жаль, Миколі Верещинському присвячено дуже мало досліджень. Хоч і є публікації – на сайтах Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського, в „Енциклопедії історії України” (2003 р.) [3], у „Франківській енциклопедії” (2016 р.) [2]; в газетах обласного значення „Ходорів. Сьогодні” (2013 р.) [4], „Український погляд” (2022 р.) – та про цього діяча з кола Маркіяна Шашкевича згадують рідко.

25 червня 2019 р. за ініціативи управління культури Коломийської міської ради, Музею коломийської книги і Коломийського педколеджу в рамках історико-культурного проєкту „Вивчаймо нашу історію” на фасаді будинку, де тепер розташовується Центр зайнятості (найстарішому мурованому будинку в Коломії), урочисто відкрили меморіальну дошку видатному діячеві національно-культурного відродження в Галичині Миколі Верещинському.

Література та джерела

1. Кривоносюк П. Організатор і просвітитель Никола Верещинський. ТРК „Рідні медія”. Коломия. URL: <https://kolomyia.org/histpub/historypub83.htm>.
2. Нахлік Є. Верещинський Никола (Микола) Михайлович / Нахлік Є., Нахлік О. Франківська енциклопедія: в 7 т. / редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін. Львів: Світ, 2016. Т. 1: А – Ж/ наук. ред. і упорядн. Є. Нахлік; передмова: М. Жулинський, Є. Нахлік. С. 248–249.
3. Скрипник П. І. Верещинський Никола Михайлович. *Енциклопедія історії України: в 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 1: А–К.: Наукова думка, 2003. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vereschynskyj_M
4. Калинець Л. Один зі славетних в сузір’ї великих галицьких просвітителів / Любомир Калинець. URL: <https://khodoriv.info/kalynets/was-born-connected-with-city/odyn-z-slavetnyh-v-suzirji-velykyh-halytskyh-prosvityteliv/>

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ

(1811 – 1843)

Маркіян Шашкевич народився 6 листопада 1811 р. у селі Підлисса на Львівщині у родині греко-католицького священника. Навчався в початковій школі у с. Білий Камінь, міській нормальній школі, домініканській гімназії у Львові, Бережанській гімназії, Львівському університеті, Львівській духовній семінарії. 20 травня 1838 р. висвячений на священника. Був парафіяльним настоятелем у селах Львівщини. Разом з однодумцями Шашкевич видавав рукописні збірки поезій і пісень „Син Русі”, „Зоря”, уклад „Азбуку” й „Читанку” для навчання дітей рідною мовою, а в 1837 р. видав знамениту „Русалку Дністровую”. Маркіян Шашкевич – перший інтерпретатор українською мовою „Слова о полку Ігоревім”. Перекладав багато із сербської (народні пісні), польської, чеської, грецької мов. Багато зробив Шашкевич як фольклорист, причому, не тільки як записувач, але й як організатор збирання і вивчення народної творчості. Пісні у його записах надруковані в „Русалці Дністровій” та в різних пізніших виданнях, а окремо вийшли у 1973 р.

Наприкінці свого життя М. Шашкевич активно пропагував ідеї соціального та національного визволення українців, не зважаючи на внутрішні та зовнішні перешкоди. Розгорнув активну громадську й

культурну діяльність, рішуче виступив за громадянські права української мови і фонетичний правопис, за літературу народною мовою. Помер 7 червня 1843 р. у селі Новосілки. Пізніше, за сприяння Омеляна Огоновського, його останки перевезли до Львова на Личаківський цвинтар.

На вшанування пам'яті поета йому споруджено пам'ятники на Білій Горі (1911), у с. Підлисса (1962), у Вінніпезі (Канада; 1944), Львові (1990), Золочеві (1993); створено літературно-меморіальний музей в с. Підлисса (1959), перетворений згодом на музей-садибу Шашкевича (1986); засновано інститут-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі (1962), відкрито Музей „Русалки Дністрової” у Львові (1990). Стали традиційними Шашкевичівські читання, матеріали яких публікуються в серійному збірнику „Шашкевичіяна”. Чимало шкіл на вулиць названо на честь Маркіяна Шашкевича. Публікації про М. Шашкевича є в „Енциклопедії історії України” (2013 р.), на багатьох сайтах, серед яких – Збруч (передрук статті за 1943 р.) [1], сайти Національної історичної бібліотеки України (2021 р.), Бібліотеки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка (2021 р.) тощо.

Література та джерела

1. Гаврилюк О. М. Шашкевич – автор читанки. URL:<https://zbruc.eu/node/75798>
2. Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність „Руської трійці” / АН УРСР. Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. К.: Наук. думка, 1990. 344 с.
3. Маркіян Шашкевич – дітям / Укл. Р. Горак. Львів: Апріорі, 2018. 52 с.: іл.
4. Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича / Упорядк., вступна стаття і примітки М. Й. Шалати. К.: „Музична Україна”, 1973. 112 с.

5. Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.: М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Устиянович, А. Могильницький, І. Гушалевич, О. Духнович. Київ. Дніпро, 1965. С. 35–71.
6. „Русалка Дністрова”: Документи і матеріали / АН УРСР. Ін-т сусп. наук та ін. Упорядн. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.). К.: Наук. думка, 1989. 544 с.
7. „Русалка Дністровая” / Вступ. ст., приміт., підготовка текстів М. Шалати: Документи і матеріали / АН УРСР. Ін-т сусп. наук та ін. К.: Дніпро, 1987. 206 с.
8. Стеблій Ф. І. Руська Трійця
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ruska_Trijtsia
9. Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження / упор. Феодосій Стеблій, Олег Турій; наук. ред. Володимир Мороз. Львів: Видавництво УКУ, 2021. 464 с.
10. Шашкевич М. Дайте руки, юні друзі: Вірші для молодшого і середнього шкільного віку / Упорядник Роман Лубківський; Художник Костянтин Музика. Київ: „Веселка”, 1989. 40 с.
11. Шашкевич Маркіян Семенович (1811–1843). Віртуальна книжкова виставка до 210-річчя від дня народження Маркіяна Семеновича Шашкевича / Офіційний сайт Національної історичної бібліотеки України. URL: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/494/>
12. Шашкевич М. Повне зібрання творів / Упорядник і редактор М. Шалата. Дрогобич: Коло, 2012. 560 с.

ЮЛІАН ЛАВРІВСЬКИЙ

(1821 – 1873)

Юліан Лаврівський народився 27 серпня 1819 року в с. Мшана на Лемківщині в сім'ї греко-католицького священника. Навчався в Перемишлі в цісарсько-королівській гімназії, на філософських студіях, правничому факультеті Львівського університету. З 1848 р. працював у крайовому суді у Львові. З 1855 р. актуар Самбірського суду, згодом – радник Вищого крайового суду. Засновник і голова товариства „Руська Бесіда” (1861 р.) і його театру (1864 р.), голова товариства „Просвіта” (1870 – 1873 рр.). У 1861, 1867 рр. Ю. Лаврівський був обраний послом до Галицького сейму; віцemarшалок, член Крайової управи Галицького сейму (з 1869 р.), заступник члена Крайової управи (1867 - 1868 роки). 1870 року був обраний послом Галицького сейму, з 1870 р. був його віцemarшалком. У 1864 р. у Львові утворилося товариство „Руська Бесіда”, з метою пожвавлення товариського життя серед освіченого прошарку галицьких русинів. Ініціатором його створення був Юліан Лаврівський. Одним із своїх завдань товариства вбачало в організації театру. У 1861 р. Ю. Лаврівський опублікував у газеті „Слово” статтю „Проект до заведення руського театру у Львові”, у якій, зокрема, писав:

„Коли хочемо, щоб наша мова процвітала на полі поступневого розвитку, ми повинні дбати, щоб вона щораз більше входила в публічний ужиток і з цього погляду, думаємо, найкращу поміч могло би тут подати заснування руського театру у Львові” На його думку, „театр учитиме історії минулих, ясних віків, учитиме любити прадідну землю, збудить замилювання до поезії й мистецтва”. Помер 5 травня 1873 р. у Львові. Похований на Личаківському цвинтарі.

Через кілька десятиліть пам'ять про Ю. Лаврівського згасла. Могилу подружжя Лаврівських забули разом із тим, як відходила в минуле ідея українсько-польської єдності. Проте в сучасній славістичній науці цікавість до постаті Юліана Лаврівського зростає. 2 листопада 2023 р. у Львівському університеті ім. І. Франка відбувся круглий стіл „Юліан Лаврівський – видатний український громадсько-політичний і культурний діяч, правник, сподвижник національного відродження України”, де вшанували пам'ять видатного українського політичного і культурного діяча як одного з ідеологів українського національного відродження першої половини XIX ст. та обговорили актуальні проблеми сучасного державотворення.

Література та джерела

1. Мудрий М. М. Лаврівський Юліан Григорович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 6: *Ла–Мі*. Київ: Наукова думка, 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lavrivsky_Yu_G
2. Мельник І. Театр „Руської бесіди”. URL: <https://zbruc.eu/node/20590>

ІВАН ГУШАЛЕВИЧ

(1823 – 1903)

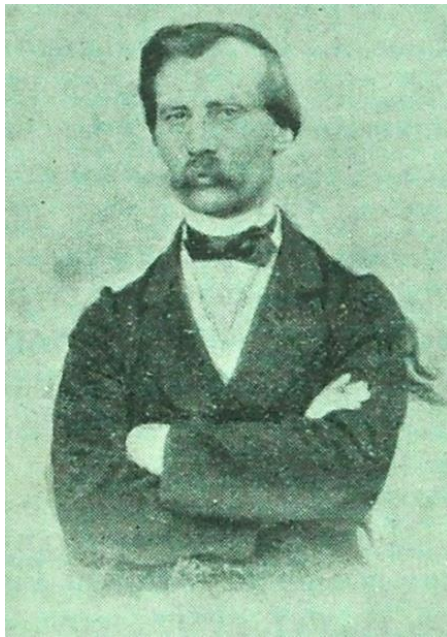
Іван Гушалевич народився 4 грудня 1823 р. у селі Палашівка на Тернопільщині в багатодітній селянській сім'ї. Здобув освіту у гімназії при монастирі оо. Василіян в Бучачі, духовній семінарії, богословському факультеті Львівського університету, філософському факультеті, де і працював. Викладав руську мову у львівських гімназіях, зокрема, з 1849 р. в українській академічній гімназії. У 1855 р. отримав парафію в с. Яновець. У 1855 – 1861 рр. був інспектором народних шкіл Калуського повіту. З 1862 до 1889 – катехит в українській Академічній гімназії Львова. 1861 і 1867 року обраний послом (депутатом) до Галицького крайового сейму, а 1867 р. – послом до Державної Ради у Відні. З 1855 до 1862 року працював у селах Іванівці та Князівському, сприяючи піднесенню місцевих шкіл та збираючи народні пісні. Активно виступав на захист української мови, брав участь у політичних та громадських ініціативах. У 1848 р. видав свою першу збірку віршів „Стихотворенія Івана Гушалевича”. Активно працював у журналістиці, редагуючи часописи „Новини” та „Пчола”. Автор гімну галичан „Мир вам, браття”. Помер 2 червня 1903 р у Львові, похований на Личаківському цвинтарі. Пам'ять про Івана Гушалевича збереглася у

наукових розвідках та академічних виданнях української літератури XIX ст.

Література та джерела

1. Завадка Б. В. Гушалевич Іван Миколайович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Т. 2: Г–Д. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gushalevych_I
2. Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст.: М.Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Устиянович, А. Могильницький, І. Гушалевич, О. Духнович. Київ: Дніпро, 1965. С. 493–494.
3. Українські поети-романтики : поет. твори / [упоряд. і прим. М. Л. Гончарука, редкол.: І. О. Дзеверін (голова) та ін. ; вступ. ст. М. Т. Яценка]. Київ: Наук. думка, 1987. 588 с. (Бібліотека української літератури).
4. Франко І. Іван Гушалевич [Некролог; життя і творчість]. *ЛНВ*. 1903. Т. 23. Кн. 8, С. 111–128; Кн. 9. С. 163–187; т. 24. Кн. 12. С. 92–120.

ВАСИЛЬ КОВАЛЬСЬКИЙ

(1826 – 1911)

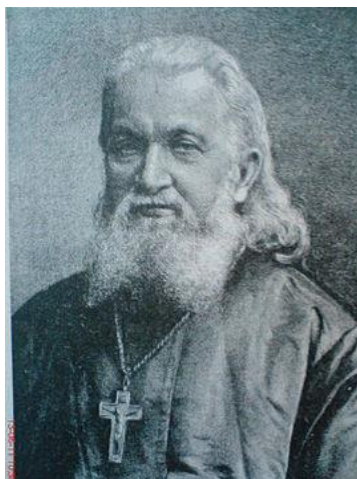
Василь Ковальський народився 13 січня 1826 р. у місті Броди в сім'ї возного магістрату Бродів. Навчався в початковій школі у Бродах, далі – в Бережанській і Станіславській гімназіях, у Львівській та Віденській духовній семінарії, на богословському факультеті Львівського університету. З 1858 р. був радником окружного суду в Перемишлі, згодом – керівник Перемишльського повітового суду, голова Перемишльської руської громади. З 1867 р. радник суду у Львові, з 1872 р. – радник Крайового суду. Правосуддя здійснював українською мовою. Лідер старорусинів, видатний правник і парламентарій, депутат Галицького крайового сейму (1867–82) і австрійс. парламенту (1873–97). Переклав торгівельне і кримінальне законодавство Австро-Угорщини українською мовою. У 1852 р. упорядкував першу велику за обсягом українську читанку для середньої школи. Переклав і написав низку підручників, зокрема – з читання та математики. Започаткував видання популярних правничих книжок для народу. Автор шкільних підручників: „Буквар для дітей”, „Руська читанка” та книг „Повісті молодого Русина”, „Дорога до щастя”, „П'яниця”. Помер 18 березня

1911 р. у Відні. Похований на Віденському центральному цвинтарі. На жаль, пам'ять про Василя Ковальського збереглася тільки у спогадах сучасників та наукових розвідках. Про Василя Ковальського є статті в „Енциклопедії історії України” (2007 р.) [3], „Енциклопедії Сучасної України” (2013 р.) [1], у Вікіпедії (2013 р.) [2].

Література та джерела

1. Андрусак Т. Ковальський Василь Дем'янович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-9058>
2. Ковальський В. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%94%D0%B5%D0%BC%60%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
3. Чорновол І. Ковальський Василь. *Енциклопедія історії України*. Т. 4: *Ка – Ком*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2007.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kovalsky_V

ІВАН НАУМОВИЧ

(1826 – 1891)

Іван Наумович народився 14 січня 1826 р. у селі Кізлів на Львівщині у польськомовній учительській родині. Початкову освіту й виховання здобув у Буську. Навчався у Львівській гімназії, на філософському та богословському факультеті Львівського університету, у Львівській духовній семінарії. Служив вікарієм у Городку, парохом у Заставному та Перемишлянах. У 1860 р. видав книжку „Ластівка для руських дітей”. Він був ініціатором створення „Общества ім. М. Качковского” та видавав періодичні видання „Наука” (1871–1876 рр.) та „Руська рада” (1871–1880 рр.). У 1882 р. організував перехід громади села Гнилички на Тернопіллі до православ'я, що спричинило судовий процес проти відомих москвофілів. Після відбуття 8 місяців у в'язниці у 1884 р. емігрував до Російської імперії, де змінив віру на православ'я. Він також був автором численних творів: казок, поезій, повістей, п'єс, публіцистичних матеріалів та активним пропагандистом бджільництва. Його особистий архів зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці. Помер 4 серпня 1891 р. в Новоросійську. За заповітом, 18 вересня 1891 р. був похований у Києві на Аскольдовій могилі. Нині його могила знайшла спокій у Державному історико-меморіальному Лук'янівському заповіднику. Пам'ять про Івана

Наумовича збереглася у наукових розвідках та енциклопедичних виданнях.

Література та джерела

1. Передрук некролога про Івана Наумовича в газеті „Діло” за 1891. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/55241>
2. Франко І. Іван Наумович. Енциклопедія життя і творчості Івана Франка. URL: <https://www.i-franko.name/uk/BioStudies/1891/IvanNaumovych.html>.
3. Чорновол І. Наумович Іван. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: *Мі–О* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2010.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Naumovych_I

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ

(1834 – 1888)

Юрій Федькович народився 8 серпня 1834 р. в селі Сторонець-Путилів на Буковині в родині небагатого шляхтича-службовця. Навчався у Чернівецькій реальній школі. Працював у містах Ясси і Нямц (на території сучасної Румунії). Відбував військову службу (1852 – 1863 рр.) в Семигороді. У 1859 р. став поручником. Брав участь у поході австрійського війська до Італії. Працював війтом у рідному містечку, був шкільним інспектором Вижницького повіту (1869 – 1872 рр.). У 1872 – 1873 рр. працював редактором у видавництві „Просвіти” і театрі „Руська Бесіда” (у Львові). З 1885 р. до початку 1888 р. був редактором газети „Буковина”. Автор віршів, балад, поем, оповідань, драматичних творів і творів для дітей, перекладів, Федькович відіграв важливу роль у літературному житті Буковини та України. Його твори насичені фольклорними елементами, місцевою говіркою та відображенням побуту і звичаїв селян, долі гуцулів-солдатів в австрійській армії та героїв сільських повстань. Також відомий як один із найвидатніших фольклористів Буковини, перший збирач фольклорних матеріалів на цій території та організатор цього процесу. Окрім цього, він є автором першого „Букваря” для українських шкіл. Ю. Федькович закликав до активної роботи над створенням національної системи освіти,

використовуючи власний розум та руки. Він виступав за народну українську школу, спрямовану на підвищення культурно-освітнього рівня та національної свідомості. Його новий навчальний план та перспективні наміри були спрямовані на впровадження змін у шкільних програмах та підручниках. Підкреслював важливість початкової освіти як основи національного виховання. Він намагався змінити підхід до навчання та виховання, включаючи покращення каліграфії та активізацію домашніх письмових робіт. Першим виступив проти використання складного етимологічного правопису, що ускладнював навчання буковинських дітей. Він підкреслював необхідність шкільних книг народною мовою, що відповідали б потребам та світогляду народу. Федькович акцентував на необхідності навчання дітей рідною мовою у всіх аспектах освіти, від декламації віршів до вивчення різних предметів. Він прагнув, щоб навчальна програма була максимально орієнтована на розвиток учнів, включаючи фізичні вправи та догляд за природою. Ю. Федькович поклав основу своїх педагогічних поглядів на ідеї національного виховання. Як інспектор, невпинно прагнув зміцнити матеріальну базу шкіл, забезпечити вчителів належною заробітною платою та засобами для професійного розвитку. Пропагував підвищення кваліфікації вчителів через курси та наявність шкільних бібліотек, спонукав до вироблення педагогічної майстерності та творчості. Наполягав, щоб усі школи мали кваліфіковані кадри з відповідною педагогічною освітою, бо він був занепокоєний тим, що більшість учителів викладають предмети відокремлено від життя та практики дітей. Наголошував, що педагогічна наука постійно розвивається, і вчителі повинні утримувати себе на рівні сучасних досягнень у своїй галузі. Помер 11 січня 1888 р. у Чернівцях, де й похований на Руському цвинтарі. У багатьох населених пунктах існують вулиці імені Юрія Федьковича. Його іменем названо Чернівецький національний університет та Вижницький опорний ліцей. Встановлено пам'ятники в

Путилі, Вижниці, Сторожинці, Чернівцях. Працює Літературно-меморіальний музей письменника Юрія Федьковича у м. Чернівці. Найкращі викладачі та організатори освіти і науки міста мають можливість отримати премію імені Юрія Федьковича. Премія імені Юрія Федьковича заснована Чернівецькою міською радою у 1994 р. з метою підвищення авторитету вчителя, визнання його заслуг у відродженні національної школи та науки. Це найвища нагорода Чернівецької міської ради в галузі освіти, найпрестижніша творча відзнака працівників закладів освіти всіх форм власності та рівнів акредитації. Присуджується щорічно чотирнадцятьом найкращим викладачам та організаторам освіти і науки міста, вчителям та вихователям, які, за переконанням колег і учнів, виявляють талант виховання, створюють умови для його розвитку, сприяють підвищенню інтелекту, формують загальнолюдські цінності, патріотичні почуття до України.

Література та джерела

1. Гаврилюк Л.О. Федькович Юрій Адальбертович. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. К.: „Наукова думка”, 2013. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Fedkovych_Y
2. Ковалець Л. Юрій Федькович: Історія розвитку творчої індивідуальності письменника: Монографія. К.: ВЦ „Академія”, 2011. 440 с.
3. Шевченко С. Просвітницька й педагогічна діяльність Юрія Федьковича (1834-1888) чи миттєвості сьогодення. Наука і техніка сьогодні. 2023. № 3(17). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-3\(17\)-472-481](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-3(17)-472-481)

ОМЕЛЯН ПАРТИЦЬКИЙ

(1840–1895)

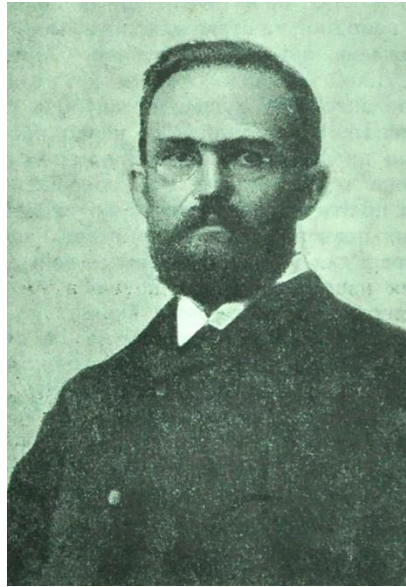
Омелян Партицький народився 28 травня 1840 р. у селі Тейсарів на Львівщині у сім'ї священника. Початкову освіту здобув у місті Стрий. Учився в Бернадинській гімназії, Львівській духовній семінарії, Львівському університеті. Викладав у Чернівцях, цісарсько-королівській Тернопільській гімназії, Академічній гімназії у Львові, Львівській учительській семінарії. Разом з Володимиром Лучаковським, Василем Ільницьким, Євгеном Згарським створив літературний гурток. Один з лідерів народовецького руху в Галичині, редактор „Газети шкільної”, „Зорі”. Почесний член культурно-освітньої організації „Просвіта”, заступник голови першого головного відділу товариства. У 1875 р. став делегатом від головного відділу на заснуванні першої філії „Просвіти” в селі Бортниках Бібрецького повіту. 1863 р. в літературному збірнику „Галичанинъ” надруковано твір „Червона Русь в часах передісторичних”, написаний народною мовою. Автор підручників з мови, літератури. Видав „Нѣмецко-русский словарь”, „Старинну історію Галичини” (1894 р.). Переклав „Слово о полку Ігоревім” (1884 р.). Разом

з Анатолем Вахнянином видавав у 1877–1879 роках „Письмо з Просвіти”. У 1875 – 1879 рр. надрукував ряд статей про виховання: „Гадки про виховання домашнє” (1877), „Листи о вихованню” (1879), працював у комісії з видання шкільних книжок. Видав читанки для народних шкіл, працював над граматиками: „Руска читанка для нижчих клас середніх шкіл” (1871), „Руский буквар для шкіл людових” (1876), „Руска читанка для третьої класи шкіл народних” (1878), „Граматика руского языка для ужитку в школах людових” (1880). Помер 1 лютого 1895 р. у Львові. Похований на Личаківському цвинтарі. Ім’я Омеляна Партицького залишиться у пам’яті багатьох українців. У с. Тейсарові встановлено пам’ятник. Його іменем названо гімназію у с. Жидачів та вулицю у с. Тейсарів.

Література та джерела

1. Демський М. Т. Партицький Омелян Йосипович. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 461.
2. Копач І. Омелян Партицький (род. 1840 р., умер 20.I.189 р.). Некрольог. *Записки НТШ*. Львів, 1895. Т. 5. С. 5–10.
3. Партицький Омелян. *Українська мала енциклопедія* / ред. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1962. Т. 5. С. 1302.
4. Пашук В. С. Партицький Омелян.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Partytskyj_O

ДЕМ'ЯН (ДАМІАН) ГЛАДИЛОВИЧ

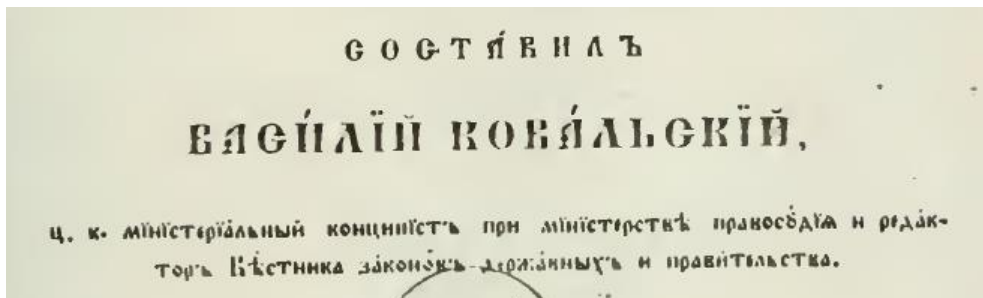
(1845 – 1892)

Дем'ян (Даміан) Гладилевич народився 13 листопада 1845 р. у селі Лубно в родині священника УГКЦ. Навчався у гімназії в Перемишлі, на філософських студіях у Львові та Відні. Був учителем у гімназії в Самборі. Працював професором в єдиній на той час у Галичині Львівській академічній гімназії з українською мовою викладання. Серед його учнів, зокрема, був майбутній священник, письменник о. Тимотей Бордуляк, який стверджував, що професор всіляко допомагав тим, у кому бачив якісь задатки. Голова товариства імені Шевченка, член товариств „Просвіта”, „Народна Рада”, „Руська Бесіда”, „Руського товариства педагогічного”, „Народної Торговлі”. Один із засновників газети „Діло” і товариства „Дністер”. Помер 28 січня 1892 р. Похований у Хирові на Львівщині, де в 2018 р. відкрили пам'ятну дошку Дем'яну Гладилевичу.

Література та джерела

1. Бегей І. У Хирові освятять пам'ятну дошку „Велети українського духу”. *Старосамбірська РДА – Новини*.
URL: <https://www.stsrda.gov.ua/25493-u-khyrovi-osvyatyat-pamyatnu-doshku-velety-ukrayinskoho-dukhu.html>.
2. Гладилевич Дем'ян Юрійович.
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гладилевич_Дем'ян_Юрійович.
3. Передрук некролога про Дамяна Гладилевича в газеті „Діло” за 1892. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/61621>.

РУСКА ЧИТАНКА для нижшої гімназії. Часть 1. / уклад.
В. Ковальський. В Відні, 1852.

Вибірка текстів

ТРУДИ СЯ НЕПРЕСТАННО

Повѣждѣнье сла.

Труді ся непрестанно, щобы та оунылость
не довела до нѣжды.

Подвергай себе законамъ общества, въ ко-
трѣмъ жиєшь.

Нѣколи не ѡтходи ѡтъ правды.

Обходи ся съ всеми людьми честно и спра-
ведливо.

Постыдай и говори всегда искренно.

Будь оуслужливъ каждому человеку.

Обходи ся съ всеми по людски.

Не дѣлай ничего, чтобы ты вѣдѣхъ, пока-
заніе и неоудовольствіе пріиспорити могло.

Встыдайся самого себе больше, чѣмъ иныхъ
людей, а сохранишь невѣнность души.

Слѣдуй чѣстиво, которе Сотворитель въ
сѣрдца нашихъ вложилъ, а оно не заведѣ тебѣ на
вездорожа.

Пенкытай себе самого каждого вечера, за коль-
ко черѣзъ цѣлый день въ добромъ постынилъ еси
на перѣдѣ.

Вытерѣгай ся прійти въ искѣпенье и не до-
вѣрай силамъ твоимъ.

В. Волянъ.

Трудися неперестанно, щоб тебе унілість не довела до нужди. Піддавайся законам суспільства, в якому живеш. Ніколи не відступай від правди. Обходися з усіма людьми чесно і справедливо. Чини і говори завжди щиро. Будь услужливим (роби послугу) кожній людині. Обходися з усіма по-людськи. Не роби нічого, щоб ти встид, покаєння і незадоволення приспорити могло. Встидайся самого себе більше, ніж інших людей і збережеш невинність душі. Слідкуй чуттю, яке Сотворитель в серця наші вклав, а воно тебе не заведе на бездоріжжя. Випробовуй себе самого щовечора, за скільки через цілий день в доброму поступив є наперед. Остерігайся прийти в спокусу і не довіряй силам темним.

В. Волян,
(стор. 21–22)

Методичний коментар до тексту „Трудися неперестанно”:

Цей текст може слугувати основою для обговорення основних етичних принципів та моральних цінностей – таких, як чесність, справедливість, доброзичливість, відповідальність. Вивчення цих концепцій сприяє формуванню моральної свідомості учнів. Він стимулює учнів аналізувати й обговорювати моральні аспекти та їх вплив на суспільство. Вони можуть порівнювати свої власні думки зі змістом тексту та обґрунтовувати свої точки зору. Текст сприяє обговоренню міжособистісних відносин, взаємодії з оточенням та формуванню позитивних взаємин. Учні можуть розуміти важливість розвитку та підтримки взаємоповаги, розуміння та толерантності. Також може спонукати учнів до самопізнання та самовдосконалення. Шляхом вивчення такого матеріалу вони можуть відчувати бажання покращувати свої вчинки та ставлення до інших людей. Через обговорення тексту в класі вчителі можуть створити атмосферу для внутрішнього самовдосконалення учнів (концепція ментального здоров'я „Ти як?”), сприяючи формуванню їхньої моральної свідомості.

У поданому уривку використано слова з високим емоційним зарядом, такі як *неперестанно, правда, чесно, справедливо*, що підкреслюють важливість цих концепцій у житті. Також зустрічаються слова, що стимулюють до певних дій та вчинків,

наприклад, *слідкуй, випробовуй, остерігайся*, що акцентує на постійному самовдосконаленні та уникає спокус. *Сотворитель, темні сили* - ця лексика вказує на духовну складову порад, звертаючи увагу на внутрішню моральну боротьбу. Риторичні прийоми використовуються для підсилення ефекту порад, наприклад, повторення *обходися з усіма, не роби нічого, слідкуй* створює акцент на важливості дій та моральних принципів. Використання заперечень у *не доведи до нужди, не відступай від правди, не роби нічого*, що наголошує на тому, чого слід уникати, підкреслюючи важливість відповідної поведінки. Використання апеляцій до читача, таких, як *трудися, піддавайся, чини*, робить текст більш переконливим та залучає читача до внутрішньої рефлексії.

Кречний чоловік

Крѣчный челоѡѡкъ.

Запытаю разъ ѡбще знаного крѣчного челоѡѡка, гдѣ ѡнъ сѧ наѡчи́лъ тако́и чѣмности и крѣчности — на цю ѡнъ ѡтновѣлъ: „ѡ живъ по бѡльшѡй чѣсти мѣжи нечѣмными и некрѣчными людьми; но изъ всего́ того́, цю онѣ дѣла́ли, ровѣла́мъ протѣвное, а такъ ѡ цѣлѡмъ ѡтъ нихъ ѡтро́дѣлъ сѧ.“

В. К.

Запитали раз загальнознаного гречного чоловіка, де він ся навчив такої чесности і гречности – на що він відповів: „Я жив у більшій мірі між нечемними і негречними людьми; але із всього того, що вони робили? – робив протилежне, а так я цілком від них віродився”

В[асиль] К[овальський]

(стор. 29)

Методичний коментар до тексту „Кречний [Гречний] чоловік”:

Цей уривок у читанці ілюструє концепцію впливу соціуму на формування моральних цінностей та характеру особистості, що є однією з ключових проблем в суспільстві. Він передає ідею соціальної взаємодії та впливу соціальної сфери на формування особистості.

Такий підхід у педагогіці відображає теорії соціального конструктивізму, які стверджують, що людина формується через взаємодію з довкіллям та соціальними факторами. У цьому випадку чоловік відображає вплив свого соціального довкілля на власні моральні переконання та вчинки. Його вибір протистояти нечемності та негречності свідчить про внутрішню силу особистості у контексті соціального впливу.

Тут використано синонімію, зокрема, це стосується термінів *нечемний* і *негречний*, які мають соціально-етичне забарвлення і вказують на брак, недостачу моральних якостей.

Уривок має важливе навчальне значення, оскільки спонукає учнів розуміти, що формування моральних цінностей не завжди залежить від внутрішніх якостей, але і від зовнішнього середовища. Це дає змогу усвідомити вплив соціального оточення на особистісний розвиток. Виховне значення полягає у підвищенні свідомості про власний вибір у визначенні моральних цінностей та їх дотриманню навіть у нечесному середовищі.

Бог знає, чим чоловіка карати має

Богъ знає, чимъ чоловіка карати має.

Былъ оді́ньгъ госпóдарь замóжнъй, и дóбре замóжнъй; малъ вѣ́дѣнко́въ достáткoмъ, вѣ́ло гдѣ и съ чимъ дѣ́ти сѧ. Малъ о́нь оу́ се́бе е́дногo рáзѣ́ гóстѣ́, та сказы́алъ до нѣ́хъ: „Ковы́ мой вѣ́дѣнкіи погорѣ́ли, ѿ́ вымъ зна́лъ, гдѣ и ѿ́къ стáвити сѧ.“ — Го́ о́нь дѣ́фáлъ въ грóшн, а мáлъ нѣ́хъ та́коѣ́ хóрошнхъ. — Рѣ́къ, и стáло сѧ . . . колѣ́ такъ сѧ гóстѣ́ми забавлáе, ажъ вѣ́йшoлъ ктóсь на двóръ, а е́щѣ́ скóрше́ вернѣ́лъ сѧ и мóвнѣ́хъ: „Горитѣ́!“ — Я́ госпóдарь: „На́й тамъ, бо ѿ́ такъ хóчѣ́.“ — И сáмъ не гасѣ́лъ и дрѣ́гнмъ не дáлъ гасѣ́ти, и такъ спoпелѣ́ло все́, нѣ́дѣ́ мѣ́стце́ сѧ ли́шило. Я́ о́нь ба́ и дѣ́же́ и не жѣ́ритъ сѧ; а

Був один господар заможний, і дуже заможний, мав будинків достатком, було де і з чим дітися. Мав він у себе єдиного разу гості, та сказав до них: „Коби мої будинки погоріли, я би-м знав, де і як ставитися“. Бо він дуфав на гроші, а мав їх такой хороших. – Рік і стало ся...коли так ся гістьми забавляє, аж вийшов хтось на двір., а еще скорше вернувся і мовить: „Горите!“ – А господарь: „Най там, бо я так хочу“. І сам не гасив, і другим не дав гасити, і так спопеліло все, йно місце ся лишило. А він ба і навіть не журиться...

мѣ́шкалъ надъ водо́ю, та въ вербѣ́ заховáлъ своѣ́ грóшн, то со́бѣ́ и вѣ́знѣ́чнъй вы́лъ. Небáвкoмъ спáла велі́ка пóвѣ́дь, и зáкнмъ о́глáнѣ́лъ сѧ, вода́ оу́жѣ́ верѣ́в пóдмѣ́лила, та и понесла́. — И то́гда́ стáлъ о́нь вѣ́днъмъ, що́ прѣ́йшло́ сѧ емѣ́ дрѣ́гнмъ сáдѣ́жнѣ́ти: мѣ́сѣ́лъ на́нáмъ лі́сты носѣ́ти.

А мешкав над водою, та в вербі заховав свої гроші, то собі і безпечний був. Небавком спала велика повідь, і заким оглянувся, вода уже вербу

підмулила та й понесла. — И тогда став він бідним, що прийшло ся єму другим служити: мусів панам листи носити.

(стор. 32)

Методичний коментар до тексту „Бог знає, чим чоловіка карати має”:

Автор розповідає про заможного господаря, який володіє маєткостями. Він не лише багатий, але й упевнений у своєму статусі та можливостях. Господар не цікавиться власними будинками, підкреслюючи свою безтурботність через те, що має матеріальне забезпечення.

Важливою лексичною особливістю тексту є використання розмовної мови. Речення короткі. Це надає тексти подібності до наративів усної народної традиції, що може бути цікавим для учнів.

Стислий стиль відображає байдужість господаря до власного майна та життя загалом. Він виявляє цинічне ставлення до можливої втрати, відмовляючись гасити вогонь у власних будинках, що символізує його байдужість до матеріальних цінностей.

Цей уривок має повчальне значення, спонукаючи учнів розмірковувати над цінністю матеріальних благ у порівнянні з моральними аспектами, а також над власними цінностями і поглядами на світ. Він може викликати обговорення про важливість не лише матеріального багатства, але й про моральної цінності, емпатію та відповідальність.

Якщо говорити про виховний аспект, то цей уривок може стимулювати учнів розглядати різницю між матеріальними та духовними цінностями, навчати їх важливості балансу між ними. Також він може спонукати до аналізу поведінки господаря.

Цей уривок підходить для розгляду моральних аспектів в житті, стимулюючи учнів розмірковувати про багатство та його значення у суспільстві, а також про ставлення до інших людей та співвідношення між матеріальним і духовним.

Цвітки до вінка чести і братньої любови

Цвѣтки до вѣнка чести и братнѣи любви.

Нѣкого не лай,
Кѣждому честь дай,
То будешь съ всѣма жити,
Всѣ будутъ тя любить.

Будь терпливъ,
Не сквапливъ,
Бо кѣжда рѣчь має свои
часть,
Про тоѡ не всего на разъ!

Будь бережливъ,
Уживай твоѡ силы;
Будешь щастливъ,
Будутъ тя любилн.

Всѣхъ людѡи ся радъ
Съ нѣкимъ ся не вадъ;
Своѡ розумъ май,
О себѣ дбай.

Все лишъ правду говори
За другнхъ ся не жури;
Кѣждый за себѣ,
Нѣкто за тебѣ
Не отвѣчаѣ,
И справу здаѣ.

Роби но небоже,
Богъ тобѣ помѡже —
Скѡро загниѣтъ руки,
Не докажешь штѣкн.

Люби всѣхъ,
Наветъ злыхъ;
Буде гараздъ тобѣ
Помнятъ ти и въ грѡбѣ.

Прости всѣмъ
Якъ грѣшнымъ;
Бо, до лиха
Чей безъ грѣха
Нѣкого нема
И мѣжи наѡма.

Нікого не лай, Кожному честь дай, То будеш з усіма жити, всі будуть тебе любити. Будь терпелив, не скваплив, Бо кожна річ має свій час, Про тоє не всего на раз.	Будь бережлив, Уживай твої сили, Будеш щасливий, Будуть ти любили. Всіх людей ся радъ З ніяким ся не вадъ; Свій розум май, О себе дбай.
Все лиш правду говори, За других ся не жури: Кожен за себе, ніхто за тебе, Не відповідає, І справу здає. Роби то небоже, Бог тобі допоможе — Скоро загнеш руки,	Люби всіх, навіть злих. Буде гаразд тобі Помнятъ ти і в гробі. Прости всім як грішним; Бо, до лиха Чей без гріха Нікого нема

Не докажеш штуки.	І межи нама.
Кто не легко вѣритъ, Лишь сто разовъ мѣритъ — Наи ся не лякав — Наразъ протинав! — Лёкше кому сто радъ дати, Якъ самому разъ дѣлати. Лёкше все другихъ ганити, Якъ самому що зробити. Кто всѣмъ хоче догодѣти Той не знае свѣтъ цѣнити. Не всѣ Ангели въ небѣ, Онѣ суть и на землѣ.	Хто не легко вірить, Лиш сто разів мірить — Най си не лякає — Нараз протинає! — Легше кому сто раз дати. Як самому раз діяти. Легше все других ганити, Як самому що зробити. Хто всім хоче догодити Той не знає світ цінити. Не всі Ангели у небі Вони суть і на землі.

Предвсѣмъ потреба, авѣ кождый из насъ [па-
маталъ на свои обязанности и повинности: Пер-
вый есть Богъ а потомъ свѣтъ!

Передусім треба, аби кожен із нас пам'ятав про свої обов'язки і повинності: першим є Бог, а потім світ!

Старайся твої повинности погоди́ти съ
твоёю че́стію, поне́же пе́рвыи ма́ютъ бы́ти всегда́
для насъ святы́ми, а та́ка ненару́шена.

Старайся твої повинність погодити з твоєю честю, понеже першії мають бути для нас завжди святими, а тая ненарушена.

Не оди́нъ чело́вѣкъ прова́дилъ въ житѣ́ пра-
стани́ѣйше, ес́ли въ мѣсто гро́шій постѣ́далъ изъ-
ли́шній и по́лезный на́бѣ; во то́й есть на́йбогати́ѣй-
шій, котро́й въ прина́дѣкъ сказа́ти мо́же: все моё
съ мно́ю, а то́го менѣ́ доко́льно вѣ́де.

Не один чоловік провадив би життя щасливійше, єслиби місто грошей посідав із'ящні і полезніє науки; бо тойєсть найбогатійший, котрий у припадку сказати може: все моє зі мною, а того мені доволі буде.

Оучи са все основно и пильно кх школѣ, то
вѣдешь и пѣзднѣйше кх оцрежитію знѣлахъ много
— а кто себѣ ошѣкне за мѡлодѣ, той быває ошѣ-
канный и на старѡсть. Лѣнивый лишь каже:

Учися все основно і пильно у школі, то будеш і пізніше в общежитію
знав багато, а хто себе ошукує замолоду, той буває ошуканий і на старість.
Лінивий лиш каже:

Кобыто азбука, Вся была наука; Тобымъ ся не мучилъ: Всѣ школы выучилъ!	Коби то азбука, Вся була наука; То бим ся не мучив, Всі школи виучив!

В[асиль] К[овальський]
(стор. 57–58)

Методичний коментар до текстів „Цвітки до вінка чести і
братньої любови”:

Лексична та стилістична особливість тексту полягає у використанні простих слів і фраз, виголошених у формі римованих рядків. Це сприяє легкому запам’ятовуванню та розумінню матеріалу, оскільки віршована форма створює ритмічність та мелодійність.

Уривок містить моральні принципи, які ведуть до формування характеру. Наприклад, наголошується на значенні чесності, терпимості, доброти, самостійності та розуміння важливості відповідальності перед іншими та перед Богом. Ці елементи спрямовані на розвиток моральних якостей особистості.

У педагогіці такий підхід вважається ефективним у формуванні цінностей учнів через використання лаконічних та висловів, які легко запам’ятати. Він сприяє не лише передачі знань, а й формує

особистісні якості, розвиває критичне мислення та емоційний інтелект.

В контексті педагогічного виховання цей уривок має важливе значення, оскільки спрямований на формування ціннісних орієнтирів, які можуть стати основою для правильного ставлення до себе та оточення.

Текст має афористичний характер. Він складається з коротких, зворотних фраз, які містять мудрість і моральні настанови. Така стилістика використовується для того, щоб передати важливі життєві принципи в лаконічній та легкій формі.

Текст також містить в собі поетичні елементи, такі як рими, що надає йому ліричності та емоційного забарвлення. Це допомагає привернути увагу та запам'ятати поради, які він містить.

Таким чином, лексична та стилістична структура тексту спрямована на створення мелодійних рядків, які мають на меті формувати моральні цінності та принципи серед читачів.

Китиця різноцвіта

Кітиця різноцвіта.

Кто лишь силу в собі чує
Най ся к праці не лїнує.

Хто лиш силу в собі чує, най ся к праці не лїнує.

Давніи пригоди
Боронять оть шкоды.

Давнії пригоди боронять від шкоди.

Ты молодий и не знаєшь якъ ся въ свѣтѣ дѣла,
Працюй, роби, твоє щастье само зазорѣе.

Ти молодий і не знаєш як ся в світі діє, працюй, роби, твоє щастя само зазоріє...

Новини

Що придбаю
То и маю;
Не бажаю
Всё, що знаю.

Не на всѣ вѣки
Суть одні ліки —
А що година
Інша новина.

Що придбаю, То і маю; Не бажаю Всього, що знаю.

Не на всі віки, Суть одні ліки – а що година – Інша новина.

Вся красота свѣта зникáе,
Добре дѣло всегда трвáе.

Вся красаота світу зникає, добре діло завжди триває.

Кто маліи рѣчи презирає,
Той ся потѣмъ о мѣншіи старѣе —
А кто знає рѣчь кожду цѣнити,
Той ся може чогось доробити.

Хто малії речі презирає,
Той ся потім о менши старає —
А хто знає річ кожду цінити,
Той ся може чогось доробити.

***

Кто другихъ кривдитъ, здирає,
Нѣколи щастя не знає

Хто других кривдить, здирає, ніколи щастя не знає.

Несгода цѣлый свѣтъ валитъ,
Сгода худѣ дѣло хранитъ.

Незгода цілий світ валить, Згода хуре діло храниць.

В[асиль] К[овальський]
(стор. 89–90)

Методичний коментар до текстів „Китиця різноцвіта”:

Цей уривок містить кілька афористичних висловів, спрямованих на передачу моральних та етичних цінностей через лаконічні, але виразні висловлювання. Вони структуровані у формі коротких фраз, які відображають ключові аспекти життєвих принципів.

Лексичні особливості цього уривка включають у себе використання простої та доступної лексики, спрямованої на формування мудрості та важливості праці, саморозвитку, добрих справ, поваги до інших та миролюбності.

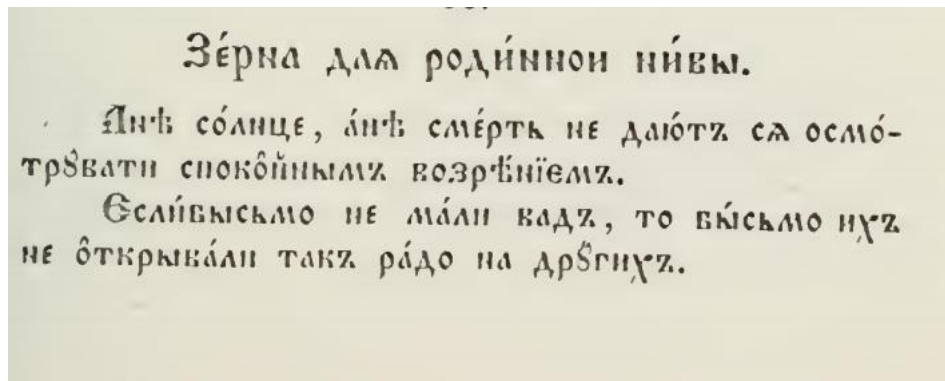
Виховний та навчальний зміст полягає у висвітленні ключових принципів, які спонукають до самопізнання та рефлексії, сприяють

формуванню етичних цінностей, стимулюють відповідальність, розвивають взаємовідносини та мирне співіснування.

У висловах міститься підтримка ідеї важливості праці, відповідальності та взаємоповаги, що сприяє формуванню у дітей та підлітків моральних цінностей і здатності до саморефлексії.

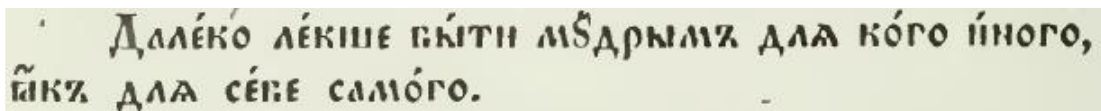
Кожне висловлювання є коротким та конкретним, зберігаючи при цьому глибокий сенс, що робить його ефективним засобом передачі цінностей та навчання важливих життєвих уроків.

Зерна для родинної ниви

Ані сонце, ані смерть не дають ся оглядатися спокійним зором (возренієм).

Есливисьмо ви не мали вад, то бисьмо їх не відкривали так радо на других.

Далеко лекше бути мудрим для кого іншого, як для себе самого
(стор. 90)

Методичний коментар до тексту „Зерна для родинної ниви”:

Перша фраза, "Зерна для родинної ниви", символізує те, що наше життя подібне до посіяних зерен, що потребують дбайливого догляду та праці, щоб вони вирости в щось цінне та плодоносне.

Ані сонце, ані смерть не дають ся оглядатися спокійним зором (возренієм) вказує на те, що навіть усвідомлення тогочасу, коли ми живемо, не дозволяє нам дивитися на своє життя з повним спокоєм. Це може відкривати обговорення про природу людської екзистенції, марність та важливість відношень у нашому житті.

Фраза *„Якщо ви не мали вад, то ви їх не відкривали так радо на інших”* може ввести учнів у роздуми про співвідношення між власними слабкостями та спроможністю бачити їх у інших. Це

може стати основою для розмови про емпатію, взаєморозуміння та важливість прийняття інших такими, які вони є.

Лексично, уривок використовує мовні засоби, що відтворюють образність та філософські моменти. Стилiстично, він відзначається лаконiчнiстю та точнiстю виразу.

Навчальне значення цього уривку полягає в тому, що він спонукає учнів до роздумів над значенням життя, взаємозв'язками між власними діями та їх наслідками, а також міжособистісними відносинами. Виховне значення полягає в розвитку в учнів моральних цінностей, емпатії та вміння бачити світ з різних перспектив.

Цей уривок може бути використаний для поглибленого аналізу на уроках філософії, літератури чи етики, сприяючи формуванню критичного мислення та розвитку морального виховання учнів.

Бог надія!

Богъ надѣа! ... Що б́уло, То ся мину́ло; А що в́ище б́уде То не зна́ють лю́де Все ли́шь Богъ самъ зна́в И на насъ съсыла́в, Якъ для насъ потре́ба, Бы прѹ́сто до Не́ба, Всѣ́мъ намъ мо́жно зайти Ца́рство вѣ́чне найти — Онъ е́сть на́ша ра́дость И правди́ва сла́дость, Въ Нѣ́мъ все упова́ймо И до́бре дѣла́ймо.	... Що було, То ся минуло; А що ще буде То не знають люде. Все лиш Бог сам знає І на нас зсилає, Як для нас потреба, Би просто до Неба, Всім нам можна зайти Царство вічне найти – Він є наша радість І правдива сладість. В нім все уповаймо І добре ділаймо.

В[асиль] К[овальський]

(стор. 123)

Методичний коментар до тексту „Бог надія!”:

Цей уривок, віршований за формою, має на меті передати глибокий релігійний погляд на життя та віру у Бога як джерело надії та вірності. Лексично й стилістично він відзначається використанням простої мови, що сприяє зрозумінню дітьми чи підлітками, які використовують підручник. Алегоричність та простота висловлювань допомагають передати складні ідеї у доступній формі.

Навчальне значення полягає у вихованні етичних цінностей та релігійних переконань. Учні можуть здобути розуміння того, що незважаючи на невизначеність майбутнього, важливо мати віру та надію на вищу силу. Цей текст спонукає до роздумів про значення віри у важких моментах та про активну участь у добрих справах. Текст також може відігравати роль у вихованні відповідальності перед іншими, оскільки закликає робити добрі справи та сподіватися на краще під Божою опікою.

Його стилістичні особливості полягають у використанні повторюваних ритмічних фраз, що надає тексту пісенності та емоційної виразності. Простий ритм уривку надає йому певного мелодійного характеру, що може допомогти запам'ятати його легше для подальшого використання в релігійних чи виховних контекстах.

ЗАГАДКА

Загадка *) Двѣ сѣстры Богъ добротливый Союзно тогда спойлаъ, Коль первого человека Перстомъ зъ земли сотворилаъ Они обѣ однородны И съ всеѣмъ собѣ подобны — Но сторонность безрозумна Тщѣтно ихъ отличила: Сѣй подала превосходство, Тѣи рабство назначила. Одна шить, вышивати, Прясти, ткати и писати, Стрѣляти, грати, рубати, Учила ся все дѣлати; А друга ничъ не знаѣ. Лишь сестрѣ помогаѣ.	Дві сестри Бог добротливий Союзно тогда спойл, Коли першого чоловіка Перстом з землі сотворил. Они обі однорідні І з усім собі подібні — Но сторонність безрозумна Тщетно їх відлічила. Сій подала превосходство, Тій рабство назначила. Одна шити, вишивати, Прясти, ткати і писати, Стріляти, грати, рубати. Учила ся все ділати; А друга нич не знає. Лиш сестрі допомагає.

Ол. Духнович

Методичний коментар до тексту „Загадка”:

Цей уривок допомагає учням усвідомити, що кожна людина унікальна зі своїми власними здібностями та талантами. Це може спонукати до прийняття себе та інших такими, які є, а не порівнювати себе з іншими. Він показує, що взаємна підтримка в сім'ї та серед близьких людей є надзвичайно важливою. Це може виховувати в учнів бажання допомагати один одному та бути підтримкою для своїх близьких. Уривок підкреслює різницю у талантах і здібностях двох сестер, вказуючи на те, що різноманіття є чимось цінним. Це може допомогти учням цінувати індивідуальність та різноманітність в суспільстві. Ці виховні аспекти можуть сприяти розвитку у школярів більшого розуміння та поваги до різниці між людьми, підтримки один одного та розвитку власних здібностей без порівняння з іншими.

Лексичні та стилістичні особливості цього уривка включають вживання архаїчних слів та формулювань, які є характерними для літературної мови. Фрази *Бог добротливий, сотворив, обі однорідні, превосходство, рабство назначила* використовуються для створення піднесеного настрою та підкреслення важливості подібних порівнянь у тексті.

Стиль написання уривка може викликати у читачів відчуття загадковості (бо це і є загадка), майстерності мовного висловлення та ретельної уваги до деталей. Вживання алегоричних образів (дві сестри), протиставлення їх характерів та здібностей допомагає виділити основне послання та ідею, що має відповідну виховну та навчальну цінність для читачів, особливо для молодших школярів.

Подорожний

Подорожний.

„Отворіть двері, для милости Бога!
Бо душу згубить збуджений старик;
Вихор шаріє і шарга біє строга,
В темі дороги прослідочок зник!“

„Не прощу харчу, ані запомоги,
ІА не влізливий, упертий жебрак;
Лише стружжений очуніють ноги,
Ніч перебуду і піду оттак!“

Одніак на дармо милости взымає
Хоть газда в хаті ще не спить;
Онъ двері корчми не радъ отпиратъ
Сли кто горілки предвсім не просить.

А хоть ніч темна, сь дождемъ вѣтеръ свѣ
Любве не збудить жадна просьба в нѣмъ,
Еще плюгавить, клине корчмарище
„Богдай пропає єсь, — би ты пошибъ грѣмъ“

А вь тѣмъ слѣчаю щожь бѣло чинити?
Перѣдъ собѣю, путь перекрестить;
Молитви начне вь дѣху гонорити
Хоть ніч темненька, далѣй ся пустить.

Иде, якъ може, а куда? не дбає;
На промыслъ Бога упова богать —
Що такъ троскливо, всю тварь обьймає
И що изъ свѣихъ не пустишь оградъ.

„Чей гдѣсь близенько, до хатокъ долѣзу
И знайду газдовъ, ласкавейшихъ тамъ
И сномъ солодкимъ умъ журный отвѣжу
И членамъ труднымъ отпочинокъ дамъ.“

А хоть му важко, же го безъ провини
Отгналъ шинкаръ, сплюгавилъ и клявъ,
Же му отмовилъ жебракомъ гостини,
Же го вь дожджѣ, вь темрю, подъ стрѣпъ не прийнявъ

Онъ одніакъ знаѣ Божі приказанія
Не даѣ взнестись топарѣчѣи мсти, —
Вь дѣхъ му зъ сѣрдця желѣя познанія,
Мѣсто слѣпъ гнѣву — „Божѣ ти прости!“

И вь такіхъ гадкахъ смотрить полекниѣня
Хоть духа давить тяженька печаль,
Онъ спокійненько, чистотою сумлѣнія
Тулитъ сумнѣний сѣрдця жалъ.

И гнѣть ся хмари взяли розсунати
И бурливъ вѣтеръ сь дождемъ устапалъ,
И ужѣ на пеходѣ зачало спитати —
И недалѣко селѣ достигалъ.

Отворіть двері для милости Бога!
Бо душу згубить збуджений старик.
Вихор шаріє і шарга біє строга,
В темі дороги прослідочок зник!

Не прощу харчу, ані запомоги
Я не влізливий, упертий жебрак,
Лише стружжений, очуніють ноги,
Ніч перебуду і піду оттак!

Однак на дармо милости взымає
Хоч газда в хаті ще не спить;
Він двері корчми не рад отворяє
Сли хто горілки предвсім не просить.

А хоч ніч темна, з дождем вітер свище,
Любве не збудить жадна просьба в нїм,
Еще плюгавить, клине корчмарище
„Богдай пропає єсь – би ты пошиб грїм!

А в тїм случаю, що ж було чинити?
Перед собою, путь перекрестить;
Молитви начне в духу говорити
Хоч ніч темненька, далї ся пустить.

Іде як може. А куда? не дбає;
На промисел Бога упова багат –
Що так троскливо, всю тварь об’їмає
І що із своїх не пустить оград.

Чей гдесь близенько до хаток долізу
І знайду газдів, ласкавійших там
І сном солодким ум журний відсвіжу
І членам трудним відпочинок дам.

А хоть му важко, же го без провини
Отгнал шинкар, сплюгавив і кляв.
Же му отмовил жебраком гостини.
Же го в дощ, темрю, під стріх не прийняв.

Він однак знає Боже приказання
Не дає взнестись товарічой мсти, -
В дусі му серця желая познання,
Замість слів гніву – „Боже ти прости!“

І в таких гадках бачиш polegання.
Хоч духа давить тяженька печаль,
Він спокійненько чистотою сумління
Тулить сумнений свого серця жаль.

І гнесь ся хмари взяли розсувати
І бурхливий вітер з дощем стихав,
І уже на сході зачало світати –

А по задъ нѣго лѣло ся и лѣло
И блѣскъ за блѣскомъ миготѣлъ горѣвъ:
Екъ колибъ корчму зальѣтисъ завзяло
И грѣмъ за громомъ весь въздухъ порѣлъ!

А корчмаревѣ въ страху и тревѣзѣ
Гнѣтъ подорожний припаде въ догадъ:
„О щожъ бѣдний чинить въ тѣй дорѣзѣ,
Чей си до мене поверне назадъ!“

Совѣсть му сердце згѣдковъ пожерѣла —
А кару Бога пригадовавъ грѣмъ!
Душа, що любовѣ для ближнихъ не знала
Судьбу небесну вѣщувала въ тѣмъ!!..

Перепудженный заснути не може
Съ сумнѣю гѣдкою при окѣнцѣ сѣлъ —
„Провины мои прости менѣ Боже!
Вздержи ще нѣмѣ справедливый гнѣвъ!!“

Но Богъ ласкавый, не заразъ карѣе
Хотѣи не оди́нь тяжко провини́лъ —
Нашои попра́вы, поку́ты чека́е
И корчмаревѣ часть той продолжилъ.

Лише пивницю повѣнь подмулила
И всю горѣлку порвала съ собою,
Щобъ бо́льше людѣи зъ уму не зводила,
Въ бѣзвѣсть поплыла съ грѣмкою водою!

І недалеко села достигав.

А по зад него ліяло ся й ліяло

І блиск з блиском миготав горів.

Як коли б корчму зальються завзяло

І грім за громом весь воздух порол!

А корчмареві в страху і тривозі

Гнеть подорожний припадає в догад:

„Ой, що ж він бідний чинить в тій дорозі,

Чей ся до мене поверне назад!“

Совість йому серце загадков пожерала —

А кару Бога пригадував грім!

Душа, що любові до ближніх не знала

Судьбу небесну відчувала в тім!!!

Перепуджений заснути не може

З сумною згадкою у віконці сів —

„Провини мої прости мені Боже!

Вздержи ще нині справедливий гнів“

Але Бог ласкавий, не зараз карає

Хотя й не один тяжко провинив —

Нашої попраки, покути чекає

І корчмареві час той продовжив.

Лише півницю повинь подмулила

І всю горілку порвала з сою,

Щоб більше людей з уму не зводила,

Безвісті поплила з грімкою водою!

„Пчола ”

(стор. 158–160)

Методичний коментар до тексту „Подорожний”:

Виховне значення цього віршованого уривка полягає у важливості моральних цінностей, які він передає. Він підіймає питання милосердя, безкорисливості та внутрішньої совісті через призму взаємодії особистості з іншими. Основне виховне повідомлення полягає в тому, що допомога іншим людям повинна бути безпристрасною та не пов’язаною з очікуванням винагороди.

Учні зможуть виявити, як внутрішні конфлікти та моральні дилеми можуть впливати на вчинки людини. Він може спонукати до обговорення того, як важливо слідувати своїм принципам у важких ситуаціях та допомагати іншим, навіть коли це може бути несприятливо для себе.

Такий текст сприяє розвитку моральної свідомості, емпатії та сприйняття інших поглядів. Читання та обговорення таких тем у класі можуть виробити в учнів краще розуміння соціальних

відносин, міжособистісних зв'язків та важливості допомоги один одному.

Такі тексти дозволяють учням розширити свій словниковий запас, ознайомитися з архаїчними словами та виразами, що розширить їхні знання про мову та її естетичні можливості. Вивчення такого тексту допоможе аналізувати та оцінювати вчинки персонажів, їхні мотиви та внутрішні конфлікти. Це сприяє розвитку критичного мислення та аналітичних навичок.

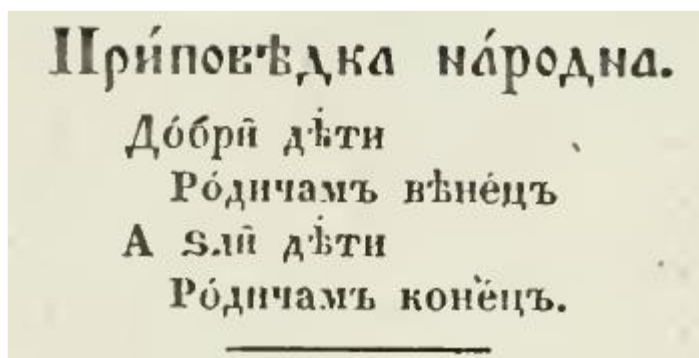
Теми, які порушуються в уривку, можуть слугувати основою для дискусій та обговорень у класі. Це може розвивати навички висловлювання думок, слухання та уважного ставлення до поглядів інших.

Текст містить слова та вирази, які втратили активне вживання в сучасній мові, що надає поезії архаїчного характеру.

Автор використовує поетичні образи, які розширюють смислове сприйняття, наприклад, *вихор шаріє, душу згубить збуджений старик*. Ці образи створюють візуальні та емоційні асоціації у читачів. Повторення фраз та використання рим у кінці рядків створює ритмічний характер уривку.

Фрази та вирази повторюються для підкреслення емоційної напруги та акценту на певних ідеях, наприклад, *і хоч ніч темна, з дощем вітер свище*.

Опозиція та протиставлення присутні у тексті, створюючи контрастність ідеї між добром і злом, співчуттям та жорстокістю.

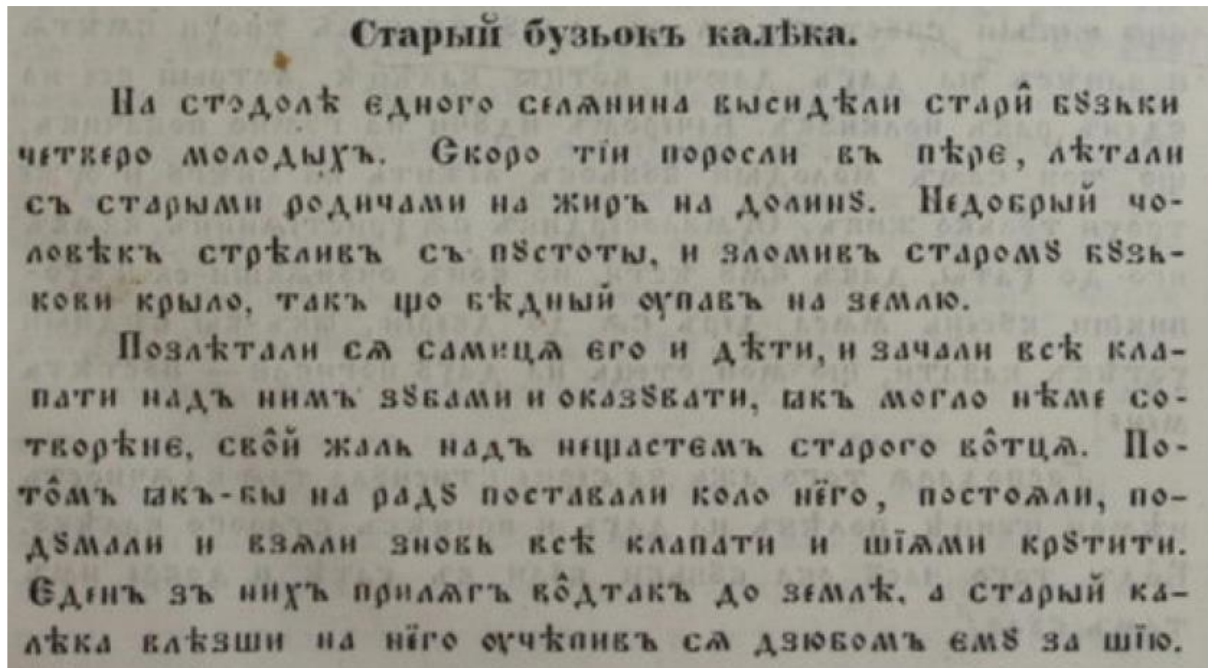
Добрі діти родичам вінец, А злі діти Родичам конаец.

ПАРТИЦЬКИЙ Омелян. Руска читанка для низшихъ клясъ
середнихъ шкѣлъ. Часть 1. Львѣвъ, 1871.

Іван Наумович

СТАРИЙ БУЗЬОК-КАЛІКА

(Фрагменти)

На стодолі одного селянина висиділи старі бузьки четверо молодих. Скоро ті поросли в пір'є, літали з старими родичами на жир на долину. Недобрий чоловік стрілив з пустоти, і зломив старому бузькови крило, так що бідний упав на землю.

Позліталися самиця его і діти, і зачали всі клапати над ним зубами і оказувати, як могло німе сотворіне, свій жалъ над нещастем старого вітця. Потім якби на раду поставали коло нього, постояли, подумали і взяли знов всі клапати і шиями крутити. Єден з них приляг відтак до землі, а старий каліка влізши на нього учепився дзюбом ему за шию.

Тымъ способомъ пѣдижесъ добрый сынъ своего немощного вѣтца къ воздѣхъ и затащилъ на рѣднѣ гнѣздо. Тамъ доносили ему всѣ жиры зъ багна черезъ цѣле лѣто.

Но якъ прійшовъ день св. Спаса, стали всѣ бузьки громадити-сь, кружачи весело въ воздѣхахъ, лишъ вѣдъ старого калѣки не полетѣвъ жаденъ. За кѣлька днѣвъ надлетѣла вже дрѣга громада вилѣтающихъ въ теплѣйше пѣднебѣ, а тогда зробивъ ся оуже великій рухъ на столѣ. Стали молодѣ бузьки то вносити ся, то зновъ вертали назадъ на гнѣздо до бѣдного калѣки вѣтца, а въ кѣнци такой нагадали ся и покинули старого всѣ крѣмъ єдного, котрый яко вдячный сынъ постановилъ зѣстати ся съ своимъ болящимъ вѣтцемъ. Доки ще было лѣто и осѣнь, то добре было, но тѣжъ настигла и зима. О святѣмъ Дмитрѣ замерзъ оуже ставъ, лишъ еще при багнахъ та при керничинахъ находилъ добрый сынъ скудную пищу для своего вѣтца и для себе. Но о святѣмъ Николаю морозъ потиснулъ крѣпкій, и грубый снѣгъ на локоть прикрывъ землю. Не было вже ратунку: если не съ стужѣ, то зъ голоду треба было гинѣти.

Тим способом підніс добрий син свого немощного вітця в воздух і затащив на рідне гніздо. Там доносили йому всі жиру з багна через ціле літо.

Но як прийшов день Св. Спаса, стали всі бузьки громадитись, кружачи весело в воздухах, лиш від старого каліки не полетів жаден. За кілька днів надлетіла вже друга громада, вилітаючих в теплійше піднеб'є, а тогда зробився уже великий рух на столі. Стали молоді бузьки то вноситися, то знов вертали назад вертали на гніздо до бідного каліки вітця, а вкінці такой нагадалися і покинули старого всі крім єдного, котрий яко вдячний син постановив зістатися зі своїм болящим вітцем. Доки ще було літо і осінь, то добре було, але туж настигла і зима. О Святім Дмитрі замерз уже став, лиш еще при багнах та при керничинах находив добрий син скудну пищу для своего вітця і для себе. Но о Святім Николаю мороз потиснув кріпкий, і грубий сніг на локоть прикрив землю. Не було вже ратунку: если не зі стужі, то з голоду треба було гинути.

Селянинъ, на которого стодолѣ бѣли тѣи бѣзъки, справляв поминки, и жѣнка его, забивши курку, выкинула зъ неї внутренности на смѣте; а господарь самъ пряталъ на подвѣрю и побачивъ, що молодой бѣзъокъ лѣдко еще живый спустился съ дахъ, вхопивъ трохи смѣта и занѣсъ на дахъ даючи вѣтцю калѣцкѣ, котрый всѣ на еденъ разъ полкнулъ. Вечеромъ идучи на гумно побачивъ, що той самъ молодой бѣзъокъ лежитъ на снѣгѣ и оуже трохи тѣлько живъ. Оумилосердивъ съ христїанинъ, взявъ его до хаты, давъ ему їсти, но вѣнъ очунавши-сь и вхопивши кусень мяса деръ съ до дверей, якъ-бы бѣдный хотѣвъ казати, що мой отецъ на дахъ погибаетъ — пустѣтъ мене!

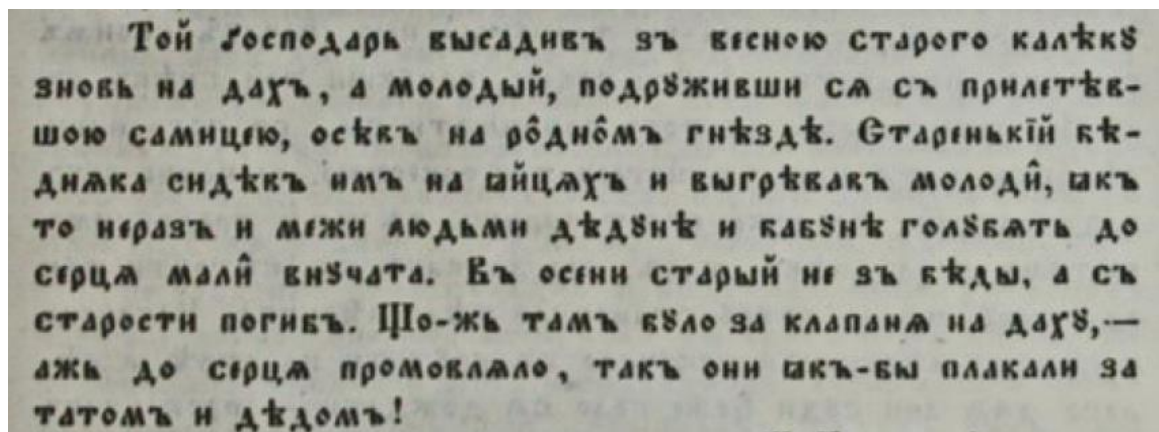
Селянин, на которого стодолі були тії бузьки, справляв поминки, і жінка его, забивши курку, викинула з неї внутренности на сміте; а господарь сам прятав на подвір'ю і побачив, що молодий бузьок ледве еще живий спустився з даху, вхопив трохи смітя і заніс на дах, даючи трохи вітцю-каліці, котрий всьо на єден раз полкнув. Вечором, ідучи на гумно побачив, що той сам молодий бузьок лежить на снігу і уже трохи тільки жив. Умилосердився християнин, взяв его до хати, дав ему їсти, але він очунавшись і вхопивши кусень м'яса дерся до дверей, якби бідний хотів сказати, що мій отець на даху помирає – пустіть мене!

Господаря того ажъ за сердце стиснула таа вдячнѣсть нѣмои птицкѣ, полѣзъ на дахъ и принѣсъ старого калѣккѣ. Вѣдъ того часѣ оба бѣзъки бѣли въ хатѣ и добре имъ тамъ бѣло.

Господаря того аж за серце стиснула тая вдячність німої птиці, поліз на дах і приніс старого каліку. Від того часу обидва бузьки були у хаті і добре їм там було.

Прійшла весна. И дѣлалъ съ се рокъ 1855, коли то лишь дѣже мало бѣзъкѣвъ повернуло; газеты писали, що велика вѣра стала на морі и загнавши тамъ летѣщїи стада бѣзъкѣвъ многихъ потопила. И до того села на дванацать гнѣздъ не прилѣтѣло тѣлько три пары и одна самница.

Прийшла весна. А діялося се року 1855, коли то лиш дуже мало бузків повернуло: газети писали, що велика буря стала на морі і загнавши там летящі стада бузків многих потопила. І до того села на дванадцять гнізд не прилетіло тільки три пари і одна самиця.

Той господарь висадив з весною старого каліку знов на дах, а молодий, подружившись з прилетівшою самицею, осів на ріднім гнізді. Старенькій бідняка сидів їм на яйцях і вигрівав молоді, як то не раз і межі людьми дідуні і бабуні голуб'ять до серця малі внучата. Восени старий не з біди, а з старости погіб. Що ж там було за клапаня на даху, — до серця промовляло, так они якби плакали за татом і дідом!

Завдання до тексту.

I. Прочитайте поданий текст, поміркуйте і дайте відповідь на такі питання: Чи зміт тексту і всі слова в ньому були для вас зрозумілі? Чи все було звичним у мові? Що було незвичним? Які слова звучать інакше в сучасній українській мові, а які — зовсім вийшли з ужитку?

II. Як сприймається графічне оформлення тексту в читанці за 1871 р.? На основі якої абетки сформувалася історично абетка української мови?

III. Чи траплялися у вашому житті якісь пригоди, пов'язані з тваринами? Чи могли б про них розповісти?

IV. Які слова, крім слова *бузок*, уживаються в українській мові для називання цього самого птаха? Чому цього птаха називають ще так: білий птах з чорною ознакою?

V. Чи знаєте якісь легенди, пов'язані з цим птахом?